

5:00 AM

COALITION

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

Механізми захисту та реституції культурних цінностей у контексті міжнародного збройного конфлікту між РФ і Україною

CULTURE!

Основний авторський колектив:

Дарина Підгорна, ГО «Регіональний центр прав людини»

Ярослава Савченко, експертка ГО «Фонд підтримки фундаментальних досліджень»

Наталія Хендель, експертка ГО «Фонд підтримки фундаментальних досліджень», кандидатка юридичних наук, доцентка

Рецензування:

Дмитро Коваль, кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного та європейського права, експерт Truth Hounds

Kingdom of the Netherlands

5:00 AM

COALITION

Аналітичний звіт підготовлено авторами, що входять до організацій-учасниць Коаліції «Україна. П'ята ранку» в рамках проєкту «Об'єднані на шляху до правосуддя: документування тяжких міжнародних злочинів під час російської збройної агресії в Україні», що реалізується Регіональним центром прав людини за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Королівства Нідерланди.

Зміст документу є виключною відповідальністю авторів та не відображає позицію Міністерства закордонних справ Королівства Нідерланди.

З усіх додаткових питань щодо інформації, висвітленої в аналітичному звіті, ви можете звернутися до коаліції «Україна. П'ята ранку»:

ukraine5am.coalition@gmail.com

<https://www.facebook.com/Ukraine.5am>

<https://www.5am.in.ua>

<https://mobile.twitter.com/ukraine5am>

Зміст

Перелік умовних скорочень	4
Вступ	5
1. Захист культурних цінностей під час збройного конфлікту	6
1.1. Визначення культурних цінностей як об'єкта захисту та реституції відповідно до законодавства України і міжнародного гуманітарного права	6
1.2. Захист та реституція культурних цінностей у міжнародному гуманітарному праві	9
1.3. Регулювання повернення/реституції культурних цінностей за законодавством України	13
1.4. Загальна характеристика форм відшкодування (репарацій) щодо культурних цінностей	15
2. Міжнародний досвід застосування механізмів повернення/реституції культурних цінностей	18
2.1. Міждержавні перемовини щодо повернення/реституції культурних цінностей	18
2.2. Міжнародний досвід військових та правоохоронних інституцій у поверненні/реституції культурних цінностей	23
2.2.1. Військові та воєнізовані формування та інституції	23
2.2.2. Правоохоронні міжнародні інституції	27
2.3. Застосування засобів міжнародного правосуддя щодо захисту та повернення/реституції культурних цінностей	29
3. Досвід України з повернення/реституції культурних цінностей	35
3.1. Застосування двосторонніх процедур задля повернення культурних цінностей України	35
3.2. «Акти доброї волі» як механізм повернення культурних цінностей України	37
3.3. Повернення культурних цінностей України на основі судових рішень	39
Висновки	42
Рекомендації	43

Перелік умовних скорочень

ГА ООН	Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй
ДП	Додаткові протоколи до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року
ДП I	Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року
ІКОМ (ICOM)	Міжнародна рада музеїв
ІКОМОС (ICOMOS)	Міжнародна рада з охорони пам'яток та історичних місць
МКЧХ (ICRC)	Міжнародний Комітет Червоного Хреста
ІНТЕРПОЛ (INTERPOL)	Міжнародна організація кримінальної поліції
ІСРРСР	Міжурядовий комітет зі сприяння поверненню культурних цінностей ЮНЕСКО
Конвенція 1954 року	Конвенція 1954 року про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року
ККУ	Кримінальний Кодекс України
МГП	Міжнародне гуманітарне право
МЗС	Міністерство закордонних справ
МЗК	Міжнародний збройний конфлікт
МКІП	Міністерство культури та інформаційної політики
МКС	Міжнародний кримінальний суд
НАТО	Організація Північноатлантичного договору
НПА	Нормативно-правові акти
ЮНЕСКО (UNESCO)	Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІДРУА (UNIDROIT)	Міжнародний інститут з уніфікації приватного права
UNODC	Управління ООН з наркотиків і злочинності

Вступ

Культурні цінності — одна з найуразливіших жертв збройного конфлікту. Гуманітарні питання, такі як порятунок людей, постачання ресурсів тощо, під час військових дій є набагато вищим пріоритетом, аніж збереження різноманітних споруд: бібліотек, архівів, галерей, музеїв, історичних та релігійних будівель, археологічних пам'яток, колекцій тощо. Марно заперечувати пріоритетність гуманітарної роботи, а втім необхідно також наполягати на важливості питань захисту, збереження та зменшення шкоди для культурних цінностей у межах збройного конфлікту й після його завершення.

Протягом десяти років Російська Федерація чинить безперервні атаки, що завдають шкоди культурній спадщині України, як реалізуючи колоніальну примусово-асимілятивну культурну політику, так і безпосередньо здійснюючи бомбардування та регулярні обстріли, акти викрадення культурних цінностей, тотального винищення культурної ідентичності. Під загрозою опинилися численні пам'ятки, не внесені до місцевих чи державних реєстрів, пам'ятки місцевого та регіонального значення, пам'ятки природної спадщини, а також пам'ятки зі Списку всесвітньої та природної спадщини ЮНЕСКО та кандидати до цих переліків — Херсонес Таврійський, Мангуп-Кале, Національний степовий біосферний заповідник «Асканія-Нова», Миколаївська астрономічна та Одеська обсерваторії, Борисоглібський собор у Чернігові, Кам'яна Могила у Запорізькій області, історичний центр Одеси та Львова, Держпром (Будинок Державної промисловості) у Харкові та багато інших¹.

Питання захисту культурної спадщини України, на жаль, не було таким актуальним протягом десяти років збройного конфлікту, яким стало після 24 лютого 2022 року. Нині зусилля держави та громадського сектору в сфері культури переважно спрямовані на збір коштів для проведення відновлювальних або реставраційних робіт, організації різноманітних культурних заходів для підтримки української культури за кордоном та в Україні, просування бренду Brave.ua тощо. Беззаперечно, такі активності вкрай важливі та критично необхідні для майбутнього, але потрібно також розуміти, що варто діяти вже зараз, щоб у майбутньому було що відновлювати. Для цього Україні як державі варто детальніше дослідити та реалізувати на практиці положення міжнародного права щодо захисту культурної спадщини під час збройного конфлікту та врахувати досвід інших держав у цій сфері. Особливу увагу варто звернути на питання відшкодування за шкоду, завдану об'єктам культурної спадщини.

Наразі українське національне право не містить положень, які дозволять провести якісну оцінку пошкоджень, завданих культурним цінностям під час збройного конфлікту, яка б відповідала міжнародним стандартам. Особливо це стосується об'єктів рухомої культурної спадщини України. Проте, наявні норми міжнародного права, механізми й інструменти, що їх використовувала міжнародна спільнота раніше, могли б сприяти розвитку відповідного механізму реституції культурних цінностей в Україні. Цей механізм включає можливість повернення або встановлення відшкодування через судові процеси, як результат проведення в перспективі двосторонніх та багатосторонніх консультацій, переговорів та закріплення у відповідних договорах тощо. Пропонований матеріал містить дослідження вже наявних інструментів та механізмів захисту культурних цінностей і реституції, що їх застосовувала міжнародна спільнота у минулому, а також пропозиції щодо майбутнього механізму в Україні.

¹ <http://surl.li/rtfip>

1 Захист культурних цінностей під час збройного конфлікту

1.1. Визначення культурних цінностей як об'єкта захисту та реституції відповідно до законодавства України і міжнародного гуманітарного права

Національне законодавство та міжнародне право використовують різні означення культурних цінностей. Це обумовлено предметом, метою регулювання, особливостями правового режиму, співвідношенням джерел. Метою національного права в цілому є забезпечення регулювання та охорона культурних цінностей, міжнародного гуманітарного права та імплементаційних норм — захист культурних цінностей під час збройного конфлікту, а метою норм щодо реституції — повернення культурних цінностей або відшкодування шкоди внаслідок втрати культурних цінностей як через збройний конфлікт, так і за інших обставин. Виходячи з наявності різних правових режимів та різних джерел, важливо з'ясувати розбіжності та прогалини, особливо стосовно реституційних питань. При цьому варто враховувати: (1) місце міжнародних договорів у національній правовій системі, для України — через призму ст. 9 Конституції України; (2) співвідношення між спеціальними та загальними нормами та режимами; (3) наявність спеціального регулювання реституції в міжнародному та національному праві; (3) застосування (перспективи застосування) спеціальних механізмів реституції та відшкодування щодо культурної спадщини України; (4) особливості реституції культурних цінностей та відшкодування залежно від обставин (колоніальний період, Друга світова війна, агресія РФ проти України).

Законодавство України.

Об'єктом культурної спадщини є визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду та зберегли свою автентичність (ст. 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини»).

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»², культурні цінності — це об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне й наукове значення та підля-

² Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21.09.1999 р. № 1068-XIV: станом на 1 січня 2023 р.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text>

гають збереженню, відтворенню й охороні відповідно до законодавства України, а саме: оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного та традиційного народного мистецтва; предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва; предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок; складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва; старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції; манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включно з кіно-, фото- і фонодокументами, окремо чи в колекції; унікальні та рідкісні музичні інструменти; різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність; рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції; рідкісні монети, ордени, медалі, печатки й інші предмети колекціонування; зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність; рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології.

У статті 1 Закону України «Про музеї та музейну справу» зазначається, що культурними цінностями є об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню, охороні, перелік яких визначено Законом України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». Музейні предмети Музейного фонду України є культурними цінностями, що постійно зберігаються на території України та за її межами, або згідно з міжнародними договорами підлягають поверненню в Україну (ст. 15 Закону України «Про музеї та музейну справу»).

Документи Національного архівного фонду є культурними цінностями відповідно до ч. 2 ст. 4 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи».

У п. 30 Наказу Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України» культурні цінності визначаються, як об'єкти, що мають велике значення для культурної спадщини народів і відіграють важливу роль у духовному житті людей (пам'ятники архітектури та історії, твори мистецтва, релігійні або світські пам'ятки, археологічні об'єкти, музеї, бібліотеки, архіви, театри тощо).

Міжнародне право.

Визначення культурної спадщини міститься в статті 1 Конвенції ЮНЕСКО про захист, охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1970 року, яка зазначає *«пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури й живопису, елементи та структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва чи науки; ансамблі: групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв'язок яких із пейзажем є видатною універсальною цінністю з погляду історії, мистецтва чи науки; визначні місця: твори людини або спільні витвори людини й природи, а також зони, включно з археологічними визначними місцями, що є універсальною цінністю з погляду історії, естетики, етнології чи антропології»*.

У МГП використовується широке за своїм змістом поняття «культурні цінності». Таке поняття охоплює та поєднує у собі і «культурну спадщину (рухому, нерухому)», і суто «культурні цінності», як це визначено в українському законодавстві.

Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року виокремлює три групи культурних цінностей незалежно від їхнього походження та власника:

- a** цінності, рухомі або нерухомі, які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, як-от пам'ятки архітектури, мистецтва чи історії, релігійні чи світські, археологічні місця розташування, архітектурні ансамблі, що як такі являють історичний чи художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного чи археологічного значення, а також наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій цінностей, зазначених вище;
- b** будівлі, головним та дійсним призначенням яких є збереження або експонування рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті «а», як-от музеї, великі бібліотеки, сховища архівів, а також укриття, призначені для збереження у разі збройного конфлікту рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті «а»;
- c** центри, де є значна кількість культурних цінностей, зазначених у пунктах «а» і «b», звані «центри зосередження культурних цінностей» (ст. 1 Конвенції).

Також чинним є твердження статті 56 Положення про закони і звичаї війни на суходолі, яке є додатком до IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року, відповідно до якого *«будь-яке захоплення, знищення чи навмисне пошкодження установ такого типу [власність муніципалітетів, релігійних, благодійних, освітніх, мистецьких і наукових установ], історичних пам'яток, творів мистецтва та науки забороняється та повинно підлягати судовому переслідуванню».*

Стаття 53 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 року, забороняє:

- a** здійснювати будь-які ворожі акти, спрямовані проти історичних пам'яток, творів мистецтва або місць відправлення культів, які є культурною або духовною спадщиною народів;
- b** використовувати такі об'єкти для підтримки воєнних зусиль;
- c** робити їх об'єктами репресалій.

Пункт «а» Норми 40 Звичаєвого міжнародного гуманітарного права містить заборону будь-якого захоплення, знищення або умисного пошкодження релігійних, благодійних, освітніх, мистецьких чи наукових установ, історичних пам'яток та витворів мистецтва і науки.

У статті 1 Конвенції ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону та попередження незаконного ввозу, вивозу і передачі права власності на культурні цінності (1970 року), культурні цінності визначаються як цінності релігійного або світського характеру, що розглядаються кожною державою як такі, що мають значення для археології, передісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва і науки. Аналогічне

визначення культурних цінностей міститься в статті 2 Конвенції ЮНІДРУА про викрадені та незаконно вивезені культурні цінності (1995 року).

1.2. Захист та реституція культурних цінностей у міжнародному гуманітарному праві

До питання захисту культурної спадщини у світовій політиці зверталися ще з часів Стародавнього світу.

Уперше закріплення норм щодо захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів відбулося за часів Громадянської війни в США (1861–1865) у так званому Кодексі Лібера³. Норми, представлені в Кодексі, подають культурні цінності власне як приватну власність, що не має бути використана у військових цілях. Відповідно питання відшкодування за шкоду, завдану об'єктам культурної спадщини, у межах цього Кодексу розглядалося як питання відшкодування приватної власності й вирішувалося відповідними документами та актами, які існували на той час.

Надалі питання захисту культурних цінностей згадувалося у Гаазьких конвенціях 1899 та 1907 років, які вимагали від сторін конфлікту утримуватися від грабевів та встановлювали заборону вилучення, знищення або навмисного пошкодження культурних цінностей. По суті, питання відшкодування прямо не було закріплене в текстах, однак передбачивши заборону та судове переслідування у разі порушення, зокрема і щодо культурних цінностей, Гаазькі конвенції 1899 та 1907 років стали основою для відшкодування культурних цінностей та подальшої розробки відповідних механізмів.

Наприклад, Версальський мирний договір у ст. 245 передбачав виконання двох Гаазьких конвенцій, вимагаючи від Німеччини повернення до Франції всіх творів мистецтва та інших культурних об'єктів, викрадених під час війни⁴. Хоча після Першої світової війни не було судових переслідувань за знищення та пошкодження культурних цінностей, акти привласнення та розграбування вже засуджувалися як порушення міжнародного права. Це засудження в поєднанні з процедурами загальної реституції після конфлікту стало значним кроком до більш чіткого бачення міжнародного захисту культурних цінностей.

У 1935 році у Парижі було оприлюднено Пакт Реріха⁵, або Договір про охорону художніх та наукових установ та історичних пам'яток⁶, націлений на питання захисту та збереження культурних цінностей, зокрема в межах збройного конфлікту. Це був перший документ, який закріпив пріоритет захисту культурних цінностей над принципом військової необхідності. Однак цей документ не закріплював питання відшкодування у разі знищення, пошкодження чи руйнування культурних цінностей.

Під час Другої світової війни відбулося широкомасштабне знищення та розграбування культурних цінностей, і це ще більше підкреслило потребу в регулюванні

³ Instructions for the government of armies of the United States, in the field – General Order № 100, 1863: <https://archive.org/details/governarmies00unitrich/page/n5/mode/2up>

⁴ Treaty of Versailles, the Allied and Associated Powers and Germany, Part VIII. Reparation, 1919: https://en.wikisource.org/wiki/Treaty_of_Versailles/Part_8

⁵ Пакт Реріха не отримав всебічної підтримки з боку тогочасних держав (попри підтримку з боку Ліги Націй): всього 21 держава підписала цей договір, з них 10 — ратифікували (переважно це держави Північної та Південної Америки).

⁶ Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток (Пакт Реріха), 1935: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_191#Text

сфери охорони культурної спадщини, зокрема питання повернення та відшкодування. Подібний запит виникав також і під час конфліктів в Югославії, Сирії, Малі та в інших регіонах, коли міжнародна спільнота намагалася обмежити шкоду, завдану внаслідок збройного конфлікту, за допомогою міжнародних договорів.

Якщо згадувати про міжнародні інституції чи організації, метою яких був захист та збереження культурних цінностей, то до 1945 року існувала Ліга Націй, яка у своїй структурі мала консультативний орган — Комітет з інтелектуального співробітництва, або Міжнародний комітет з інтелектуального співробітництва. Основним завданням Комітету було сприяння міжкультурному діалогу, розвиток освіти, науки, культури та мови. У межах своїх цілей та завдань Комітет був долучений до напрацювання Міжнародної конвенції про захист літературних і художніх творів (1928), а також до створення у 1925 році Європейського Інституту культурної співпраці, який мав на меті зміцнення співробітництва між країнами Європи в галузі культури, мови й освіти. Комітет також працював над розвитком міжнародних стандартів в освіті й науці та сприяв обміну інтелектуальними ресурсами й ідеями. Однак після початку Другої світової війни діяльність Комітету була припинена, і в 1946 році він був офіційно розпущений. Чимало завдань, які раніше виконував Міжнародний комітет, пізніше делегували відповідним спеціалізованим установам Організації Об'єднаних Націй, зокрема серед них — ЮНЕСКО.

Численні руйнівні місцеві чи регіональні конфлікти та страшні наслідки двох світових війн стали суттєвим поштовхом до переосмислення питання захисту культурної спадщини на національному та міжнародному рівнях, зокрема через кодифікацію правових норм захисту культурної спадщини на міжнародному рівні, а також до утворення нових міжнародних та регіональних організацій, покликаних збагачувати й захищати культурні надбання людства.

Нині існує низка міжнародних договорів, які формують умовну систему міжнародно-правового захисту культурних цінностей під час збройного конфлікту. Станом на сьогодні зазначена система сформована так.

- Конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року та два протоколи до неї 1954 та 1999 років відповідно.
- Додатковий протокол I 1977 року до Женевських конвенцій 1949 року (ст. 52⁷, 53⁸, 85(4)(d)⁹).
- Додатковий протокол II 1977 року до Женевських конвенцій 1949 року (ст. 16¹⁰).
- Римський статут Міжнародного кримінального суду (ст. 8(2)(a)(iv), 8(2)(b)(ix), 8(2)(b)(xiii), 8(2)(b)(xvi), 8(2)(e)(iv), 8(2)(e)(v), 8(2)(e)(xiii), а також ст. 7 (1)(h) в окремих випадках¹¹).

7 Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977, Article 52: <http://surl.li/rtbj0>

8 Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977, Article 53: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Article.xsp?action=openDocument&documentId=D76C3391F1A412C5C12563CD0051DCEB>

9 Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977, Article 85(4)(d): <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Article.xsp?action=openDocument&documentId=73D05A98B6CEB566C12563CD0051E1A0>

10 Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), 8 June 1977, Article 16: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Article.xsp?action=openDocument&documentId=23F37F921C55419EC12563CD0051E8DD>

11 Rome Statute of the International Criminal Court, 1998: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>

- Норми звичаєвого МГП (правило 38–41¹²).
- Гаазьке положення про закони і звичаї війни на суходолі 1907 років до **IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі** (ст. 27¹³).

Система також включає окремі конвенції ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій, до повноважень яких входять питання культурних цінностей (UNIDROIT, ICRRROM тощо).

Конвенція 1954 року є основним міжнародним договором, що захищає культурні цінності під час збройного конфлікту. Більшість викладених у Конвенції положень є частиною звичаєвого міжнародного права, що своєю чергою дозволяє застосовувати окремі положення договору до держав, які не приєдналися до Конвенції¹⁴. Навіть у разі неприєднання до Конвенції 1954 року чи будь-якого з протоколів до неї, держава не звільняється від зобов'язання щодо захисту культурної спадщини під час збройного конфлікту відповідно до норм звичаєвого міжнародного гуманітарного права, і у разі порушення такого зобов'язання має нести відповідальність (детальніше про механізми притягнення до відповідальності та встановлення відшкодування — у розділі 1.4).

Конвенція 1954 року встановлює певні інструменти та режими захисту культурних цінностей. Зокрема, стаття 6 Конвенції встановлює спеціальний розпізнавальний символ для культурних цінностей. Символ має вигляд біло-блакитного щита та вказує на наявність міжнародно-правового захисту культурної цінності та/або ділянки навколо цієї цінності. Позначення об'єкта культурної спадщини не є обов'язковим для держав, а проте у регіонах з високою політичною та безпековою напругою такі символи рекомендовано для встановлення. Але навіть без особливих позначень культурна цінність має свій (міжнародний) правовий захист як частина культурної спадщини. Також існує заборона щодо неправомірного застосування емблеми¹⁵.

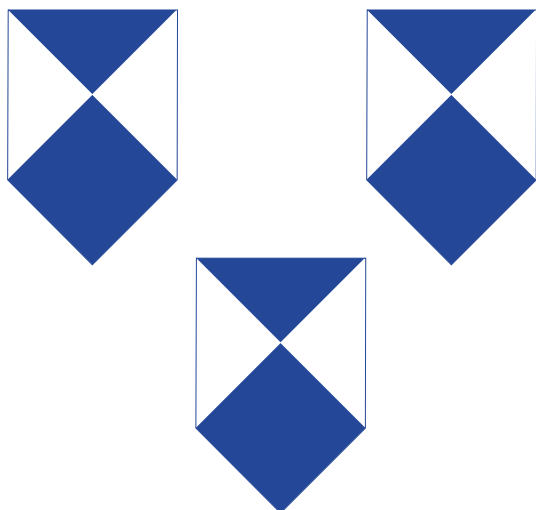
Культурна цінність також може отримати вищий режим захисту, коли її внесено до окремих національних списків важливих пам'яток, або до міжнародних списків. Вищий статус передбачає вищий ступінь захисту та встановлює більш суворі правила та зобов'язання щодо догляду та захисту такої цінності. Відповідно до Конвенції 1954 року та протоколу до неї, існує дві категорії вищого захисту: спеціальний захист і посилений захист.

12 Customary IHL Database: https://ihl-databases.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul

13 Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907: <http://surl.li/rtbml>

14 Roger O'Keefe, Camille Péron, Tofiq Musayev, and Gianluca Ferrari, Protection of Cultural Property: Military Manual (International Institute of Humanitarian Law and UNESCO 2016) (hereafter: UNESCO Military Manual), 4.

15 Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention The Hague, 14 May 1954, Article 8: https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Convention_EN_2020.pdf

Спеціальний захист (*англ.* special protection) передбачається для центрів, що містять пам'ятки, нерухомі культурні цінності дуже важливого значення та схови для рухомих культурних цінностей у разі збройного конфлікту¹⁶. Комітет ЮНЕСКО із захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту ухвалює рішення про (не)задоволення відповідного запиту на реєстрацію держави-учасниці.

Емблема для культурних цінностей під спеціальним захистом складається з трьох синіх щитів, вона є обов'язковою вимогою щодо маркування такої пам'ятки¹⁷.

Оскільки система спеціального захисту мала лише обмежений успіх, Другий протокол до Конвенції 1954 року запровадив нову систему захисту культурних цінностей.

Концепція посиленого захисту (*англ.* enhanced protection) культурних цінностей викладена у Другому протоколі 1999 року до Конвенції 1954 року. Посилений захист застосовується до спадщини, яка має найвищу важливість для людства, на прохання чи рекомендацію Високої Договірної Сторони, або за призначенням інших сторін чи експертних організацій¹⁸. Комітет ЮНЕСКО із захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту ухвалює рішення про внесення заявленої пам'ятки до списку¹⁹.

Емблема, яка використовується для позначення спадщини під посиленою охороною (створена в 2015 році), являє собою оригінальний знак: синій щит із білою та широкою червоною лініями навколо нього. Держави не зобов'язані позначати культурні цінності, які перебувають під посиленим захистом.

У разі, якщо культурній цінності було одночасно надано як спеціальний, так і посилений захист, — застосовуються лише положення про посилений захист²⁰.

16 UNESCO Military Manual (2016), ст. 68.

17 Supra 15, стаття 10.

18 Стаття 10 та 11 Другого протоколу 1999 року до Конвенції 1954 року. Стаття 10 та 11 Другого протоколу 1999 року до Конвенції 1954 року

19 Стаття 27 Другого протоколу 1999 року до Конвенції 1954 року.

20 Стаття 4 Другого протоколу 1999 року до Конвенції 1954 року.

1.3. Регулювання повернення/реституції культурних цінностей за законодавством України

У сфері повернення/реституції культурних цінностей діє спеціальний Закон України від 21 вересня 1999 року № 1068-XIV «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»²¹. **Повернення** культурних цінностей у ньому визначається як сукупність дій, пов'язаних із ввезенням на територію України чи **вивезенням** з території України на території інших держав культурних цінностей відповідно до **позовів і звернень** України, інших держав, їхніх уповноважених органів, рішень судів України або іноземних держав.

Цілком зрозуміло, що повернення культурних цінностей — комплексний та багатогранний процес, якому важко надати стисле та лаконічне визначення. Водночас до чинного визначення постає необхідність тлумачення, зокрема виходячи з того, що воно розділяє дії відповідно до «позовів» та «рішень судів». Оскільки в українській правовій системі не можуть вчинятися дії щодо передачі майна виключно на підставі «позову» і такі дії потребуватимуть саме «рішення суду». Цілком можливо, що законотворець мав на увазі аналогію до “claim”, що притаманно європейським правовим системам.

Також зазначений Закон містить лише декілька загальних положень щодо застосування під час «війн та збройних конфліктів». Зокрема, застосовними до міжнародного збройного конфлікту між РФ та Україною є п. 8–10 ст. 3, а саме ті, які поширюються на:

- **незаконно вивезені** культурні цінності України, що перебувають за межами її території;
- культурні цінності, **евакуйовані** з території України під час війн та збройних конфліктів і не повернуті назад;
- культурні цінності, **тимчасово вивезені** з території України і **не повернуті** в Україну.

Як бачимо, Закон виділяє евакуацію як окрему характеристику щодо культурних цінностей України. Водночас очевидно, що Закон відносить будь-яке вивезення культурних цінностей України під час збройних конфліктів до загального положення. Тобто йдеться про те, що всі культурні цінності України, які перебувають за її межами через збройний конфлікт, підлягають поверненню і є незаконно вивезеними. Те саме стосується й переліку культурних цінностей, що підлягають поверненню в Україну, відповідно до ст. 4 зазначеного Закону.

Таким чином, Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» не виокремлює в окрему категорію культурні цінності, що незаконно вивезені з території України під час збройних конфліктів.

Тобто до культурних цінностей України, вивезених під час російської агресії проти України, мають бути застосовані загальні положення Закону. Водночас не приділяється жодної уваги обставинам такого вивезення (війні), а також можливій супутній шкоді, збиткам, комплексному спрямуванню й меті тощо. Варто зазначити, що у законодавстві України загалом відсутній термін «реституція». Одним із аргументів

²¹ Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», ред. від 31.12.2023: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text>

використання узагальненого терміну «повернення» є те, що він може розглядатися в широкому контексті, який включає в себе також і акти доброї волі²².

Враховуючи обсяги вивезених державою-агресором культурних цінностей України, системність таких дій — з одного боку, та відсутність систематизованої, верифікованої бази даних чи реєстру культурних цінностей України — з іншого, необхідно створити ефективні механізми їхнього повернення. Це обґрунтовує створення спеціального нормативно-правового регулювання механізму реституції культурних цінностей під час агресії РФ проти України.

Варто зазначити, що Україна мала досвід створення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей²³. Також за часів незалежності України було декілька законодавчих ініціатив щодо реституції культурних цінностей, але наразі єдиного законопроекту про реституцію не існує²⁴.

Чинне українське законодавство не відповідає світовим тенденціям повернення культурних цінностей, відсутня комплексна державна політика з цього питання²⁵. Важливим є комплексний характер такої політики та регулювання, яке включало б: (1) комплексну державну політику з цих питань, з урахуванням наслідків агресії РФ проти України; (2) створення загальних та спеціальних органів з повернення/реституції культурних цінностей; (3) врегулювання питань повернення культурних цінностей з території України до інших держав; (4) врегулювання питань обміну інформації про культурні цінності та обороту культурних цінностей.

Як наслідок, в Україні відсутній державний реєстр втрачених культурних цінностей і єдина електронна база даних музейних колекцій. Але без них повернення та запобігання новим втратам культурних цінностей стає надзвичайно складним завданням.

Водночас наразі можна ефективно використовувати цифрові фотокопії інвентарних книг основного фонду музеїв, історико-культурних заповідників (незалежно від форми власності), в яких зберігаються музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України. Зберігачем електронних носіїв такої інформації є Національний музей історії України²⁶.

Таким чином, питанням розробки ефективних механізмів повернення культурних цінностей має опікуватися держава, тобто **варто зосередитися на вдосконаленні українського законодавства та на створенні окремої інституції**, яка могла б реалізовувати державну політику щодо відновлення та збереження національної спадщини, повернення в Україну культурних цінностей, координувати діяльність з цих питань центральних органів виконавчої влади, відомств, установ та інших заінтересованих організацій. Створення окремої державної стратегії також буде необхідною передумовою закладення ефективних механізмів. При цьому ми маємо враховувати досвід інших держав.

22 Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — поч. XXI ст.): монографія / Сергій Кот. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2020:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Kot_Serhii/Povernennia_i_restyutsiia_kulturnykh_tsinnosti_u_politychnomu_ta_kulturnomu_zhytti_Ukrainy_KhKh_p.pdf?PHPSESSID=iavgd2so8bn9574ilqhe539n16

23 Постанова «Про затвердження Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей», втрата чинності від 05.10.1996: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/464-93-n>

24 Проект «Реституція» Світлана Фоменко: «Системне обкрадання України Росією розпочалося задовго до Другої світової» / LB.ua, 5 лютого 2019: https://lb.ua/culture/2019/02/05/418837_proekt_restitutsiya_svitlana.html

25 Проект «Реституція»: що і кому повертають європейські музеї і який досвід переймає Україна / LB.ua, 23 січня 2019: https://lb.ua/culture/2019/01/23/417776_proekt_restitutsiya.html

26 Наказ Міністерства культури України № 943 «Про деякі питання обліку державної частини Музейного фонду України», від 05.11.2014: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1445-14#Text>

Також варто акцентувати увагу на тому, що Україна має проявляти заінтересованість у поверненні не лише тих культурних цінностей, що належали державі, а й тих, що перебувають у приватній формі власності, і були вивезені з території України під час збройної агресії росії.

1.4. Загальна характеристика форм відшкодування (репарацій) щодо культурних цінностей

Питання відшкодування є чи не найбільш дискутованим у міжнародній спільноті, зокрема й щодо ситуації з культурними цінностями в Україні. Попри всі наявні міжнародні договори, інструменти та дискусії, власне механізму відшкодування за шкоду, завдану об'єктам культурної спадщини, як такого не існує. Є певні можливості відшкодування через узагальнення культурних цінностей з об'єктами приватної власності чи загалом цивільними об'єктами, але не більше. До того ж, додаткових труднощів додає і той факт, що не завжди у текстах міжнародних договорів чи національних НПА існує чітке розмежування та логічне трактування терміна «відшкодування» та інших похідних — «репарації», «реституції», «субституції», «компенсації», «сатисфакції» тощо. Адже від того, які дії були вчинені щодо об'єкта культурної спадщини (руйнування, привласнення, викрадення, переміщення тощо), залежатиме, який вид «відшкодування» буде використаний і якими нормами буде врегульоване питання — публічного чи приватного права.

Термін «відшкодування»

у загальному розумінні варто сприймати як *«те, що повертається комусь за зроблену шкоду; давати кому-небудь щось інше замість втраченого, загубленого, знищеного й т. ін.; поповнювати витрати, збитки чимось іншим»*²⁷. Це визначення, яке, попри всі можливі недоліки, дає рамку для трактування термінів, згаданих абзацом вище. Форми відшкодування, викладені в *Основних принципах та керівних принципах щодо права на захист і відшкодування для жертв грубих порушень міжнародного права прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права*²⁸ — реституція, компенсація, реабілітація, сатисфакція та гарантії неповторення.

Термін «реституція» (*restitution*).

Із суто юридичної точки зору поняття *реституція* передбачає повернення об'єкта законному власнику відповідно до того, що передбачено законом, або відновлення матеріальних цінностей у натурі — тих же самих, або подібних, або речей такої самої вартості²⁹. Якщо їх неможливо повернути у натурі, то компенсується їхня вартість у грошах. Реституція також повинна бути пропорційною тяжкості порушень та завданої шкоди. Зазвичай кількість майна, сума або інше, що підлягає реституції,

27 СловникUA: <https://slovnkyk.ua/index.php?swrd=%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8>

28 Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law / General Assembly resolution 60/147, 15 December 2005: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-and-guidelines-right-remedy-and-reparation>

29 Article 35 of the Draft Articles on State Responsibility.

визначається за умовами мирного договору між сторонами конфлікту після його завершення. Одним із різновидів реституції є субституція, яка загалом означає «повернення (або заміну) майна, яке було ушкоджено чи знищено, подібними та рівноцінними речами (предметами), але у разі, коли неможливо здійснити реституцію».

Механізм реституції регулює Конвенція УНІДРУА 1995 року³⁰, яка закріплює зобов'язання держав-учасниць дотримуватися однакового режиму реституції викрадених або незаконно вивезених культурних об'єктів, а також дозволяє розглядати вимоги про реституцію безпосередньо через національні суди. Крім того, Конвенція УНІДРУА поширює свої положення на всі викрадені культурні об'єкти, а не лише на інвентаризовані та задекларовані, і вона передбачає, що всі культурні цінності мають бути повернуті.

Однак, реституція є недоцільною, коли власник не бажає володіти тим чи іншим об'єктом (не)матеріальної культурної спадщини. Наприклад, деякі громади (скажімо, жителі узбережжя Рай в Папуа-Новій Гвінеї) відмовляються від претензій на об'єкти власної культурної спадщини, оскільки вважають, що не самі об'єкти, а власне обіг цих об'єктів уособлює їхню культуру. Відповідно для жителів узбережжя Рай реституція означатиме радше розрив стосунків та збіднення культурної спадщини, аніж протилежне³¹.

Термін «репарація» (*reparation*).

Репарація — це повне або часткове відшкодування (за мирним договором або іншими міжнародними актами) державою, що розпочала війну, збитків, заподіяних державі, що зазнала нападу. У разі визначення форми відшкодування на першому місці є власне реституція, яка своєю чергою є частиною репарацій. Репарації як механізм відшкодування згадуються в Першому протоколі 1954 року до Конвенції 1954 року, який прямо забороняє експропріацію культурних цінностей через вторгнення збройних сил у відповідь на порушення країною своїх міжнародних зобов'язань³². Іншими словами, дане положення говорить про заборону перетворення культурних цінностей на воєнні трофеї, та про існування зобов'язання щодо повернення цих цінностей після завершення конфлікту їх власнику.

Термін «реабілітація» (*rehabilitation*).

Цей вид відшкодування неможливо застосувати безпосередньо до об'єктів культурної спадщини, однак варто застосовувати щодо фахівців зі сфери культурної спадщини (*cultural heritage professionals*) — працівників культурних інституцій, музеїв, театрів, архівів, галерей тощо, а також безпосередніх носіїв нематеріальної культурної спадщини. Зокрема реабілітація дозволяє за потреби та згоди надати їм необхідну медичну та психологічну допомогу, а також юридичні та інші затребувані соціальні послуги.

Термін «компенсація» (*compensation*).

Компенсація — це матеріальне відшкодування за будь-яку економічно оцінену шкоду, відповідну та пропорційну тяжкості порушення та обставинам кожного випадку (наприклад, фізична чи моральна шкода, втрачені можливості, заробіток,

30 Станом на лютий 2024 року Україна не приєдналася до Конвенції. РФ є країною-підписантом, однак не ратифікувала положення договору.

31 Brown MF. Heritage Trouble: Recent Work on the Protection of Intangible Cultural Property. *International Journal of Cultural Property*. 2005: <http://surl.li/rtboo>

32 Стаття 3 Першого Протоколу до Конвенції 1954 року.

соціальні виплати, освіта тощо). Компенсація може бути або у формі готівкових виплат, або у формі надання безоплатних послуг для підтримки громади чи сфери, яка зазнала економічних збитків. Щодо останнього, наприклад, це може бути відбудова культурних інституцій, організація заходів на підтримку митців, проведення інформаційно-просвітницьких заходів тощо.

Що ж до культурної спадщини, то питання компенсації може стосуватися працівників культурних інституцій, як-от музеїв, галерей, архівів, театрів тощо, які втратили роботу через знищення або викрадення культурних цінностей.

Термін «**сатисфакція**» (*satisfaction*).

Сатисфакція — це символічне відшкодування, і зазвичай до нього звертаються в останню чергу, однак за значенням та змістом воно чи не найбільш важливе у питаннях політики примирення. Сатисфакція може бути виражена у різних формах, зокрема: через реалізацію права на правду щодо обставин порушення, пошук зниклих та загиблих, ідентифікацію та перепоховання тіл відповідно до запиту родин та громад, вшанування жертв порушення, встановлення пам'ятних дат, офіційних заяв, публічних судових слухань чи вибачень за вчинені порушення, судові та адміністративні санкції проти осіб, відповідальних за порушення.

Термін «**гарантії неповторення**» (*non-repetition guarantees*).

Гарантії неповторення — як видно з назви, означають певні дії чи заходи, які мають завадити будь-кому в майбутньому вчинити порушення такого чи схожого змісту.

Наприклад, до гарантії неповторення відносять дотримання міжнародних стандартів та дієвих практик під час здійснення проваджень щодо жертв та порушників, зміцнення судової влади, надання належного захисту та допомоги тим, хто став жертвами, потерпілими чи свідками злочинів, введення до курсів шкільної чи вищої освіти занять із міжнародного права, зокрема МГП та МППЛ, сприяння механізмам запобігання й моніторингу соціальних конфліктів та їх вирішення, перегляд і реформування законів, які сприяли грубим порушенням міжнародного права або допускали їх тощо.

Щодо культурної спадщини такий вид відшкодування може мати форму вдосконалення механізмів захисту об'єктів культурної спадщини, гармонізації національного та міжнародного права, розробки дієвих механізмів та інструментів пошуку й повернення культурних цінностей, навчання спеціалізованого персоналу, створення спеціальних підрозділів із питань культурної спадщини в межах правоохоронних чи силових структур тощо.

2

Міжнародний досвід застосування механізмів повернення/реституції культурних цінностей

2.1. Міждержавні перемовини щодо повернення/реституції культурних цінностей

Міждержавні перемовини є засобом, який найчастіше використовується для врегулювання спорів щодо повернення/реституції культурних цінностей³³. Той факт, що сторона спору може обрати перемовини, не означає, що правові норми будуть проігноровані або залишені поза увагою.

Правовою основою міждержавних перемовин щодо повернення/реституції культурних цінностей є Конвенція ЮНЕСКО 1970 року про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (Конвенція ЮНЕСКО), Конвенція УНІДРУА 1995 року про викрадені або незаконно вивезені культурні цінності (Конвенція УНІДРУА), Європейська директива 2014/60/ЄС про повернення культурних цінностей, незаконно вивезених з території держави-члена.

Після Другої світової війни держави активно використовували перемовини як засіб вирішення спорів стосовно повернення, реституції культурних цінностей, задля чого ухвалювали відповідні двосторонні угоди та створювали двосторонні комісії. 15 лютого 1993 року була укладена міжурядова угода між Україною та Німеччиною про культурне співробітництво. У документі йшлося, зокрема, про повернення власникам чи їхнім спадкоємцям втрачених або незаконно вивезених культурних цінностей. 13 липня 1993 року країни підписали двосторонній протокол з проблем культурних цінностей, що були втрачені або незаконно переміщені під час Другої світової війни та в подальші роки³⁴. Документ передбачав створення Міжурядової українсько-німецької комісії з проблем повернення культурних цінностей. Також були утворені міжурядові двосторонні комісії Українсько-Російської,

33 Chechi Alessandro. Plurality and Coordination of Dispute Settlement Methods in the Field of Cultural Heritage. In *Enforcing International Cultural Heritage Law*, edited by Francesco Francioni and James Gordley. Oxford University Press. 2013. P. 188.

34 Солошенко В. В. Проблема повернення культурних цінностей. Європейська і світова практика досягнення консенсусу та національної єдності: алгоритм для України. Аналітична доповідь / Кудряченко А. І., Метельова Т. О., Солошенко В. В. — С. 57–82.

Українсько-Німецької, Українсько-Польської, Українсько-Угорської комісії з питань реституції³⁵.

У грудні 1998 року відбулася Міжнародна Вашингтонська конференція з питань майна періоду Голокосту, яку організував Держдепартамент США. У ній взяли участь представники понад 40 держав світу та єврейських організацій, котрі направили 11 положень Міжнародної угоди. Положення Угоди стосувалися необхідності ідентифікації награваних та конфіскованих під час нацистського панування творів мистецтва, проведення пошуків їх довоєнних власників або спадкоємців. Також було передбачено, що музеї держав, які підписали цей документ, повинні перевірити свої фонди стосовно їхнього походження та визначити, чи містять вони культурні об'єкти, незаконно відчужені за часів панування націонал-соціалістів³⁶.

У березні 2001 року Російська Федерація та Бельгія досягли угоди про повернення Бельгії військових архівів, викрадених нацистами під час Другої світової війни, а потім вивезених радянськими військами до Москви. Російська влада погодилася повернути архіви Бельгії за умови компенсації витрат на їх утримання³⁷.

Інший приклад — повернення бронзового дзвону зі США до Японії для зміцнення співробітництва між двома державами. Дзвін, який належав буддійському храму XV століття на Окінаві, був захоплений американськими морськими піхотинцями в 1945 році й виставлений як військовий трофей у Військовому інституті Вірджинії. Дзвін повернули у 1991 році, і преса представила це як «жест Сполучених Штатів, спрямований на допомогу регіону у відновленні його культури»³⁸.

Культурні санкції є потужним інструментом для держав, які бажають повернути культурні цінності, і відомо чимало випадків, коли уряди використовували їх для тиску на іншу державу, сторону спору³⁹. Культурні санкції можуть використовуватися державами, які бажають повернути культурні цінності, як важіль впливу або перемовин (щоб змусити іншу сторону до переговорів), або під час перемовин (щоб змусити іншу сторону піти на поступки й досягти угоди). У цих випадках такі санкції працюють як інструменти перемовин, які посилюють перемовчу силу держави, що вимагає їх застосування. Таким чином, вони також можуть змінювати баланс сил під час переговорів.

У 2009 році Лувр повернув Єгипту 5 фрагментів фресок, які були незаконно вивезені з гробниці в Долині царів. Повернення відбулося лише після того, як Єгипет призупинив співпрацю з музеєм у проведенні виставок, скасував лекцію в Єгипті колишнього куратора Лувру та призупинив розкопки в некрополі Саккара, які спонсорував Лувр⁴⁰.

35 Українець Н. П. Проблема повернення в Україну культурних цінностей. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2010. Вип. 19. — С. 286.

36 Солошенко В. В. Дослідження щодо походження втрачених культурних цінностей (досвід Федеративної Республіки Німеччина). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2015, вип. 44, том 2. — С. 119–123.

37 Practice relating to Rule 41. Export and Return of Cultural Property in Occupied Territory: <https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v2/rule41#f520ef58-1db0-4c82-857e-33dac905b59c>

38 Honan W. A 1465 Bell, War Booty, to Go Back to Okinawa. New York Times, 6 April 1991: <https://www.nytimes.com/1991/04/06/arts/a-1465-bell-war-booty-to-go-back-to-okinawa.html>

39 Shehade, M., Fouseki, K. The Politics of Culture and the Culture of Politics: Examining the Role of Politics and Diplomacy in Cultural Property Disputes. International Journal of Cultural Property. 2016. 23(4), P. 363. doi:10.1017/S0940739116000308.

40 Shyllon Folarin. Looting and Illicit Traffic in Antiquities in Africa. In Crime in the Art and Antiquities World: Illegal Trafficking in Cultural Property, edited by S. Manacorda and D. Chappell. New York. Springer. 2011. P. 135–142.

Існують також випадки, коли міжнародні організації втручалися, щоб допомогти урядам у поверненні викрадених артефактів. Наприклад, у 1995 році ЮНЕСКО звернулася до Метрополітен-музею від імені Афганістану з проханням повернути скульптуру Будди. Також ЮНЕСКО надала допомогу Камбоджі у спробі повернути комплекс скульптур з Кох-Кера, які перебували в аукціонних будинках (Sotheby's) та в музеях (Metropolitan Museum).

ЮНЕСКО сприяє використанню такого засобу мирного вирішення спорів, як перемовини, задля повернення/реституції культурних цінностей, через діяльність відповідного Міжурядового комітету. Міжурядовий комітет ЮНЕСКО зі сприяння поверненню культурних цінностей державам їхнього походження (або реституції) у разі незаконного привласнення⁴¹ сприяє двостороннім перемовинам щодо реституції або повернення культурних цінностей державам їхнього походження, а також забезпечує багатостороннє та двостороннє співробітництво з цього питання⁴². Задля цього Комітет може також подавати пропозиції заінтересованим державам-членам щодо посередництва або примирення. Також Комітет сприяє багатосторонньому та двосторонньому співробітництву з метою реституції та повернення культурних цінностей державам їхнього походження. Комітет надає послуги з посередництва між державами, що перебувають у конфлікті, з приводу повернення або реституції культурних цінностей, коли положення Конвенції ЮНЕСКО 1970 року не застосовуються. Перш ніж подавати скаргу до Комітету, держава-заявник повинна розпочати двосторонні перемовини з державою, де перебуває культурна цінність, щодо якої подано скаргу. Лише якщо ці перемовини не дали результату або були перервані, справа може бути передана на розгляд Комітету. На 33-й сесії Генеральна конференція ЮНЕСКО ухвалила Стратегію сприяння реституції викрадених або незаконно вивезених культурних цінностей⁴³. Ця стратегія чітко формулює посередницькі та примирювальні функції Комітету. У вересні 2010 року на 16-й сесії Комітет розглянув і ухвалив Правила процедури посередництва та примирення⁴⁴. Правила процедури передбачають конфіденційне спілкування з відповідних політичних, дипломатичних, юридичних і фінансових питань між посередниками та примирителями та кожною із сторін. У 1981 році Комітет розробив «Стандартну форму для запитів про повернення або реституцію»⁴⁵, яка має бути заповнена обома сторонами.

З ініціативи Республіки Танзанія у 2006 році до Комітету було подано запит про повернення ритуальної маски Маконде, яка була викрадена 1984 року з Національного музею в Дар-ес-Саламі й зберігається на території Швейцарської Конфедерації в музеї Барб'є-Мюллера. Танзанія заповнила стандартну форму для запитів про повернення або реституцію й надала необхідні документальні докази. Запит на реституцію був переданий ЮНЕСКО до Швейцарії 31 травня 2006 року з усіма відповідними документами. У 2010 році Маска Маконде була повернута музеєм Барб'є-Мюллера в Женеві (Швейцарія) до Об'єднаної Республіки Танзанія⁴⁶.

41 Заснований у 1978 році резолюцією 4/7.6/5 20-ї сесії Генеральної конференції В-ХВ3383 – ЮНЕСКО.

42 Statutes of the Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Property to its Countries of Origin or its Restitution in Case of Illicit Appropriation (2005) // <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000145960>

43 Strategy to facilitate the restitution of stolen or illicitly exported cultural property // <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000140517>

44 Rules of Procedure for Mediation and Conciliation in accordance with Article 4, paragraph 1, of the Statutes of the Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Property to its Countries of Origin or its Restitution in Case of Illicit Appropriation // https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000192534_eng

45 Standard Form concerning Requests for Return or Restitution // https://www.unesco.org/sites/default/files/medias/fichiers/2022/04/form_returnEN_FR_02%5B1%5D.pdf

46 Restitution of art: Some examples // <https://www.unesco.org/en/articles/restitution-art-some-examples>

Приклади повернення й реституції, досягнутих у результаті судових розглядів, двосторонніх перемовин: (1) у квітні 2008 року 156 культурних реліквій, незаконно вивезених до Данії, були повернуті Китаю після того, як Китай подав запит на їх повернення до місцевого суду Данії; (2) у квітні 2008 року Сирія повернула Іраку близько 700 стародавніх артефактів, включно з золотими монетами та ювелірними виробами, викраденими після інтервенції США в Ірак; (3) у березні 2009 року Нідерланди погодилися повернути Гані голову короля Баду Бонсу II, якого, ймовірно, страшили голландські війська у 1830-х роках. Представники влади двох держав ведуть перемовини для укладання найкращих можливих домовленостей щодо повернення голови громаді походження для поховання з усіма належними почестями⁴⁷.

Двосторонні довготривалі перемовини щодо повернення культурних цінностей ведуть Греція⁴⁸ та Великобританія. Греція вимагає від Британського музею переглянути його позицію щодо мармурів Парфенона, які зберігаються в музеї з початку XIX століття⁴⁹. *«Комітет [ЮНЕСКО] наполегливо закликає Велику Британію переглянути свою позицію і вступити в дискусію з Грецією, визнавши, що це питання має міжурядовий характер — на відміну від тверджень британської сторони, що це справа Британського музею — і, головне, що Греція має законні підстави вимагати повернення скульптур до місця їхнього народження»*. 5 жовтня 2021 року міжурядова комісія ЮНЕСКО на своїй 22-й сесії вперше одногослосно проголосувала за те, щоб включити повернення скульптур Парфенона до своїх рекомендаційних документів⁵⁰.

За сприяння Міжурядового комітету ЮНЕСКО вирішена справа про Сфінкса з Богазкой, що була предметом спору між Туреччиною та Німеччиною, який розглядався з 1975 року і був вирішений у 2010 році з підписанням меморандуму про взаєморозуміння і поверненням сфінкса Туреччині⁵¹.

Міжурядовий комітет ЮНЕСКО зі сприяння поверненню культурних цінностей державам їхнього походження (або реституції) у разі незаконного привласнення у своїх рекомендаціях закликає відповідні держави продовжувати й активізувати свої зусилля задля вирішення спорів щодо повернення культурних цінностей або реституції у разі їх незаконного привласнення мирними засобами через двосторонні перемовини, доповнені іншими засобами, такими як посередництво та примирення⁵².

Щодо питання повернення культурних цінностей в діяльності ГА ООН. У 1997 році під час дебатів на Генеральній Асамблеї ООН Кувейт повторив твердження про те, що іракські солдати пограбували та розграбували кувейтські культурні цінності під час збройного конфлікту в Перській затоці. Кувейт звернувся до держав-членів ООН із закликом вимагати повернення кувейтських культурних цінностей⁵³. Своєю

47 Intergovernmental Committee for promoting the return of cultural property to its countries of origin or its restitution in case of illicit appropriation. CLT-2009/CONF.212/COM.15/2. March 2009.

48 Греція ініціювала перемовини зі Сполученим Королівством з повернення мармурів Парфенону ще починаючи з 1983 р. Завдяки зусиллям Комітету ЮНЕСКО ця справа набула широкого розголосу серед міжнародної спільноти.

49 Machado Haertel, Letícia. The past, present: The Parthenon Sculptures dispute as an example of the ICPRCP's role on claims barred by the non-retroactivity of the 1970 UNESCO Convention. International Journal of Cultural Property. 2021. 28, № 4. P. 479-504, <https://doi.org/10.1017/S0940739121000424>

50 Gareth Harris. The British Museum should review its position on the Parthenon Marbles, the Unesco body says. The Art Newspaper // <https://www.theartnewspaper.com/2021/10/04/british-museum-should-review-its-position-on-the-parthenon-marbles-unesco-body-says>

51 Prott Lyndel. The Sphinx within the Wall: A Tale of Two Germanies and Three Sphinxes. Art Antiquity and the Law. 2010. 15, № 2. P. 147-155.

52 Intergovernmental Committee for promoting the return of cultural property to its countries of origin or its restitution in case of illicit appropriation. CLT-2009/CONF.212/COM.15/2. March 2009.

53 Kuwait, Statement before the UN General Assembly, UN Doc. A/52/PV.55, 25 November 1997, P. 15.

чергою Ірак під час дебатів на Генеральній Асамблеї ООН заявив, що всі культурні цінності, вивезені Іраком з Кувейту, були або повернуті, або будуть повернуті в майбутньому⁵⁴. Рада Безпеки ООН у резолюції 1284 від 17 грудня 1999 року щодо ситуації між Іраком і Кувейтом відзначила, що Ірак досі не повністю виконав своє зобов'язання повернути в найкоротші строки всю захоплену ним кувейтську власність, та звернулася до Генерального секретаря ООН з проханням *«кожні шість місяців доповідати про повернення всієї захопленої Іраком кувейтської власності, зокрема архівів»*⁵⁵. У 2000 році в Доповіді Генерального секретаря ООН про повернення кувейтської власності з Іраку вказано: хоча Ірак повернув значну кількість власності після закінчення війни в Перській затоці, залишається *«багато предметів, які Ірак зобов'язаний повернути Кувейту [...] пріоритет має бути наданий поверненню Іраком кувейтських архівів [...] і музейних експонатів»*⁵⁶.

У 2003⁵⁷ та 2006⁵⁸ роках Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюції про повернення або реституцію культурних цінностей державам їхнього походження.

Існує багато прикладів втручання дипломатів, послів та інших урядовців у вирішення спорів щодо культурних цінностей. У багатьох випадках такі втручання сприяли вирішенню проблеми та виводили перемовини з глухого кута — як, наприклад, у справі між Перу та Єльським університетом щодо повернення колекції з Мачу-Пікчу. Коли угода між сторонами не була досягнута у 2007 році, Перу вийшла з перемовин і подала позов до суду в США проти Єльського університету. Президент Перу Алан Гарсія написав листа президенту США Бараку Обамі *«з проханням про допомогу у поверненні артефактів»*⁵⁹. Із глухого кута вдалося вийти завдяки втручанням Крістофера Додда, американського сенатора-демократа від штату Коннектикут, який був членом сенатського комітету з міжнародних відносин і головою підкомітету з питань Латинської Америки. Він багато разів зустрічався з президентом Перу Аланом Гарсією та іншими урядовцями, а також із представниками Єльського університету, щоб сприяти врегулюванню спору. Сенатор багато років працював з обома сторонами, і в 2010 році позов було відкликано, а сторони досягли угоди, яка також передбачала широку співпрацю між сторонами⁶⁰.

Застосування перемовин як засобу мирного вирішення міжнародних спорів щодо повернення/реституції культурних цінностей можливі після припинення військових дій.

Перемовини як засіб мирного вирішення міжнародних спорів і повернення або реституції культурних цінностей, включно з тими, що відбуваються після збройних конфліктів, використовують держави безпосередньо або за посередництвом, у межах міжнародних урядових і неурядових організацій.

На успішність перемовин із повернення культурних цінностей впливають дуже багато факторів, передусім політичний (наявність політичної волі) і правовий (правове підґрунтя претензій).

54 Iraq, Statement before the UN General Assembly, UN Doc. A/52/PV.55, 25 November 1997, P. 20.

55 UN Security Council, Res. 1284, 17 December 1999.

56 UN Secretary-General, Second report pursuant to paragraph 14 of resolution 1284 (1999), UN Doc. S/2000/575, 14 June 2000.

57 UN General Assembly, Res. 58/17, 3 December 2003.

58 UN General Assembly, Res. 61/52, 4 December 2006.

59 Christoffersen J. Senator: Artifacts Held by Yale Belong to Peru. The San Diego Union-Tribune, 9 June 2010: <https://www.sandiegouniontribune.com/sdut-senator-artifacts-held-by-yale-belong-to-peru-2010jun09-story.html>

60 Ibid.

2.2. Міжнародний досвід військових та правоохоронних інституцій у поверненні/реституції культурних цінностей

2.2.1. Військові та воєнізовані формування та інституції

НАТО. Розглядати питання захисту культурних цінностей як окремого у межах власних військових операцій НАТО фактично почало з 2012 року. До 2012 року питання культурної спадщини всередині НАТО сприймалося більше як піделемент оперативного рівня захисту навколишнього середовища та цивільно-військового співробітництва. Відповідно до рекомендацій проведеного у 2012 році дослідження⁶¹ було створено окремий напрям усередині НАТО, який формує політику організації щодо питань захисту культурних цінностей, розробляє та впроваджує відповідні інструменти й механізми.

НАТО визнає необхідність захисту культурних цінностей суттєвим фактором у військовому вимірі й одним із найважливіших індикаторів безпеки, згуртованості та ідентичності суспільства. Зокрема, у преамбулі Північноатлантичного договору зазначено, що члени НАТО сповнені рішучості захищати свободу, спільну спадщину та цивілізацію своїх народів⁶².

Зобов'язання НАТО щодо захисту культурних цінностей впливають як із цінностей Альянсу, так і з норм міжнародного права. Наприклад, у Політиці НАТО щодо захисту цивільних осіб 2016 року закріплено, що під поняттям «захист цивільних осіб під час операцій та місій Альянсу» варто розуміти захист не лише осіб, а й об'єктів та послуг, зокрема й культурних цінностей. Паралельно з цим, представники НАТО пояснюють, що заподіяння шкоди (навіть ненавмисної) цивільним особам та об'єктам під час операцій ставить під питання правомірність самої операції, може призвести до ще більшої ескалації ситуації — і таким чином, до негативних наслідків для Альянсу⁶³, миру, безпеки та стабільності.

Подібне зауваження містить і **Директива НАТО щодо впровадження питання захисту культурних цінностей в операціях і місіях НАТО**⁶⁴. Мета цього документа — надати вказівки та рекомендації щодо захисту культурних цінностей при підготовці, плануванні й проведенні операцій та місій НАТО, навчанні й оцінюванні.

Серед основних документів, на які спирається ця Директива — політика НАТО щодо захисту цивільних осіб 2016 року та ряд міжнародних договорів, зокрема:

- Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року і два протоколи до неї від 1954 і 1999 років,

61 Cultural Property Protection in the Operations Planning Process / NATO Joint Analysis and Lessons Learned Centre, 20 December 2012: https://www.jallc.nato.int/application/files/6816/0261/3580/factsheet_cpp.pdf

62 The North Atlantic Treaty, Washington D.C. – 4 April 1949: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_17120.htm

63 Cultural Property Protection / Office of the Secretary General – Human Security Unit, NATO, April 2019: https://static1.squarespace.com/static/5a8ece4b12abd9a4deae2dad/t/5cbf84baee6eb054eb5e596e/1556055233761/NATO+Factsheet_CPP.pdf

64 Implementing Cultural Property Protection in NATO Operations and Missions-1 / NATO, 1 April 2019: https://www.scribd.com/document/682774455/Bi-SCD-086-005-Implementing-Cultural-Property-Protection-in-NATO-Operations-and-Missions-1?doc_id=682774455&download=true&order=622059045

- Женевські конвенції 1949 року і додаткові протоколи до них,
- відповідні резолюції Ради Безпеки ООН (РБ ООН),
- Конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону й запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1970 року, і пов'язані з нею договори, такі як Конвенція про охорону підводної культурної спадщини 2001 року і Протокол до неї тощо.

Директива звертає увагу держав-членів НАТО на обов'язок дотримуватися загально визнаних положень щодо культурних цінностей (заборона руйнувань, знищень, не виправданих військовою ціллю, заборона вандалізму, крадіжки, мародерства тощо, обов'язок захищати, за потреби здійснювати евакуацію тощо), а також наполягає на включенні питань захисту культурної спадщини до військових статутів держав-членів Альянсу та держав, що не є членами НАТО, але надають війська (non-NATO Troop Contributing Nations), програм навчання військових, процесів підготовки та реалізації військових операцій на всіх етапах. Окремо в Директиві йдеться про необхідність залучення цивільних осіб до всіх процесів реалізації політики захисту культурних цінностей, зокрема й до підготовки військових операцій та місій на ранніх етапах.

До числа цивільних осіб Директива відносить як окремих експертів, наукові та дослідницькі інститути, так і міжнародні організації (UNESCO, Blue Shield International, ICOMOS, ICRC, UNODC тощо) неурядові організації (ICOM, регіональні та місцеві організації) та урядові організації (ЄС, EuroPol, ICCROM тощо) з фокусом на захист культурних цінностей.

Наприклад, під час кампанії в Афганістані (2014 рік) між керівництвом НАТО та владою Афганістану було укладено угоду про статус сил та персоналу НАТО⁶⁵, яка передбачала взаємно узгоджену процедуру укладання контрактів між НАТО й Ісламською Республікою Афганістан. Угода містила зокрема і два пункти щодо захисту культурних цінностей:

- операції та діяльність сил НАТО на узгоджених об'єктах і територіях проводяться з повною повагою до афганських законів і правил щодо захисту об'єктів або артефактів історичної та культурної спадщини. Органи управління Сил НАТО негайно повідомляють відповідні афганські органи влади через Імплементаційну комісію Афганістану — НАТО про виявлення об'єктів або артефактів історичної та культурної спадщини на узгодженому об'єкті або в узгодженому районі та проводять консультації з ними (ст. 5 п. 7);
- органи управління силами НАТО, працюючи з відповідними афганськими органами влади, вживають належних заходів для забезпечення того, щоб жодні предмети або матеріали, які мають культурне або історичне значення для Афганістану, не вивозились (ст. 14 п. 3).

Власне, на основі цієї угоди Французький інститут в Афганістані організував курси з культурної спадщини для військовослужбовців Міжнародних сил сприяння безпеці в Афганістані (під керівництвом НАТО), також за підтримки Центрального командування США. Міжнародні сили сприяння були активно залучені й до будівництва тимчасових сховів для зберігання археологічних та культурних цінностей⁶⁶ в Афганістані.

65 Agreement between the North Atlantic Treaty Organization and the Islamic Republic of Afghanistan on the Status of NATO Forces and NATO personnel conducting mutually agreed NATO-led activities in Afghanistan, 30 September 2014: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_116072.htm?selectedLocale=en

66 Mes Aynak / ARCH International, 11 December 2018: <https://www.arch-library.org/projects/mes-aynak/>

У такий спосіб НАТО як організація через співпрацю може сприяти захисту культурних цінностей, зокрема й через їх ідентифікацію у місцях проведення військових операцій, евакуацію цінностей із зон конфлікту, встановлення істини щодо фактів руйнування, знищення та незаконного привласнення цінностей тощо.

Окремі підрозділи та посади на внутрішньому рівні держав. Окремо варто зазначити, що деякі держави, відповідно до Конвенції 1954 року та вже згаданої Директиви НАТО, на внутрішньому рівні створили окремі підрозділи та структури, метою яких є захист культурних цінностей.

ІТАЛІЯ, наприклад, створила спеціальний підрозділ карабінерів з питань захисту культурної спадщини (TPC: Carabinieri Tutela Patrimonio Culturale)⁶⁷ — перший спеціалізований підрозділ поліції, створений з єдиною метою — протидіяти незаконному обігу культурних цінностей. Його найважливішим інструментом є Banca Dati Leonardo⁶⁸, база даних незаконно вивезених культурних артефактів, яка вважається найбільшою базою даних щодо викрадених творів мистецтва у світі. У 2015 році Італія створила Оперативну групу Unite4Heritage (TF U4H)⁶⁹ — підрозділ швидкого розгортання, що складається з персоналу TPC та експертів Міністерства культури Італії, який може бути відправлений в будь-яку точку світу, щоб допомогти місцевій владі захистити культурні цінності, що опинилися в небезпеці⁷⁰.

Наприклад, під час конфлікту в Косово (Сербія) на запит Сербської православної церкви НАТО створила спеціальну місію щодо охорони релігійних та сакральних місць. Для виконання цього завдання НАТО залучила італійських карабінерів. Вони спостерігали за церквами та мечетями, щоб уникнути подальшого розграбування й пошкодження, а також запобігти псуванню архітектурних елементів і фресок. До їхніх завдань входили також фіксація стану пам'яток, умов їх зберігання, а також внесення цих даних до вже згаданої бази карабінерів⁷¹.

Власне отриманий у різних місіях досвід TPC вже став частиною військової доктрини Італії.

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ, за рекомендаціями, розробленими НАТО, та зважаючи на те, що держава у 2017 році ратифікувала Конвенцію 1954 року, у 2018 році також створила в межах своїх збройних сил спеціальний Підрозділ з питань охорони культурних цінностей (CPPU — Cultural Property Protection Unit)⁷². Підрозділ охорони культурних цінностей — це окрема команда з 15 армійських резервістів-волонтерів, які мають відповідний досвід у сфері охорони культурних цінностей. Персонал Підрозділу зобов'язаний мати вищу освіту у сфері культури, військової та/або правоохоронної діяльності⁷³. Підрозділ вже співпрацює з рядом країн, зокрема з італійськими

67 Comando Carabinieri per la Tutela del Patrimonio Culturale: <https://www.carabinieri.it/chi-siamo/oggi/organizzazione/mobile-e-speciale/comando-carabinieri-per-la-tutela-del-patrimonio-culturale>

68 Comando Carabinieri per la Tutela del Patrimonio Culturale: <https://tpcweb.carabinieri.it/SitoPubblico/home>

69 Comando Carabinieri Tutela Patrimonio Culturale, Compiti: <https://www.carabinieri.it/chi-siamo/oggi/organizzazione/mobile-e-speciale/comando-carabinieri-per-la-tutela-del-patrimonio-culturale/compiti>

70 Task Force Caschi Blu della Cultura: <https://www.carabinieri.it/chi-siamo/oggi/organizzazione/mobile-e-speciale/comando-carabinieri-per-la-tutela-del-patrimonio-culturale/task-force-caschi-blu-della-cultura>

71 Protecting Cultural Heritage as a Common Good of Humanity: A Challenge for Criminal Justice / ISPAC, 2014: https://www.unodc.org/documents/congress/background-information/Transnational_Organized_Crime/ISPAC_Protecting_Cultural_Heritage_2014.pdf, c. 101-108

72 UKBS supports UK's first CPP Special to Arm course / Blue Shield International, 18 October 2019: <https://theblueshield.org/ukbs-supports-uks-first-cpp-special-to-arm-course/>

73 British Army starts recruiting for revived Monuments Men unit to protect art and archaeology in war / The Telegraph, 11 October 2018: <https://www.telegraph.co.uk/news/2018/10/11/british-army-starts-recruiting-revived-monuments-men-unit-protect/>

карабінерами, французькими військовими, для обміну досвідом та знаннями, а також взаємодіє з НАТО⁷⁴.

НІДЕРЛАНДИ. У межах Міністерства оборони Нідерландів існує окремо створений Відділ культурно-історичних довідок та інформації (sectie Cultuurhistorische Achtergronden en Informatie, CAI)⁷⁵, який функціонує на базі 1 Командування цивільної та військової взаємодії (1 Civiel en Militair Interactie Commando, 1CMICO)⁷⁶ та складається з невеликої групи цивільних службовців (від 2 до 10 постійних членів). Загалом цей Відділ веде інформаційно-просвітницьку діяльність (надає консультації щодо питань культурної спадщини, проводить аналітично-дослідницьку роботу, сприяє взаємодії та співпраці військових з цивільними, зокрема з різними навчальними та науковими закладами, готує військовослужбовців з питань захисту культурних цінностей).

У Нідерландах також існує ще один інститут — Відділ культурної спадщини Оперативного штабу Королівської армії Нідерландів, створений у 1993 році. Цей Відділ розробляє стратегічні та програмні документи щодо питань захисту культурних цінностей для збройних сил Нідерландів, консультує Головнокомандувача та військового керівництва щодо культурно-історичних передумов конфліктів, а також представляє Нідерланди в межах НАТО, ЮНЕСКО, ICOMOS, ICOM тощо.

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ. Окремого підрозділу як такого у межах силових та правоохоронних структур США створено не було, однак це не означає, що США не виконує політику захисту культурних цінностей, передбачену протоколами НАТО та зокрема нормами Конвенції 1954 року (США ратифікували її в 2009 році).

На рівні ФБР було створено групу швидкого втручання, яка спеціалізується на злочинах проти художньої спадщини, скоєних у 2004 році після пограбування Національного музею мистецтв у Багдаді (Ірак). На сьогодні відомо, що завдяки роботі такої групи було знайдено понад 14 850 об'єктів, вартістю понад 165 мільйонів доларів.

Окремо в США діють різні установи, які за своєю суттю стосовно військових структур США мають або консультативний, або просвітницький характер діяльності. Зокрема, CHAMP (Cultural Heritage by Archaeology & Military Panel) і MilCHAG (Military Cultural Heritage Advisory Group) — організації, що базуються в США, мають на меті налагодити тісну співпрацю між військовими та професіоналами в галузі культурної спадщини. Окрім надання освіти та навчання, MilCHAG також забезпечує підтримку CPP для військових операцій під час повного спектру операцій.

Monuments Men⁷⁷ — спеціальна група з питань культурної спадщини (Cultural Heritage Task Force), яка входить до командування цивільних справ і психологічних операцій армії у Форт-Брегг у Північній Кароліні. Підрозділ складається з офіцерів запасу армії, які також є експертами з культурних цінностей: кураторів, науковців, археологів та консерваторів⁷⁸. У Форт-Драмі (Fort Drum), де розташована 10-та гірська дивізія (10th Mountain Division), відділ культурних ресурсів включив політику захисту

74 Military Cultural Property Protection / Tim Purbrick, 2020: <http://surl.li/rtcqu>

75 Section Cultural Affairs and Information: <https://www.linkedin.com/company/sectiecai/?originalSubdomain=nl>

76 1 Civiel en Militair Interactiecommando: <https://www.defensie.nl/organisatie/landmacht/eenheden/oocl/cmi-commando>

77 Return of the Monuments Men: U.S. Army launches new initiative to protect cultural heritage in war zones / Returning Heritage, 11 November 2019: <https://www.returningheritage.com/return-of-the-monuments-men-u-s-army-launches-initiative-to-protect-cultural-heritage-in-war-zones>

78 The Army Is Looking for a Few Good Art Experts / The New York Times, 21 October 2019: <https://www.nytimes.com/2019/10/21/arts/design/new-monuments-men.html>

культурних цінностей під час збройного конфлікту в освітні програми та включив різні завдання політики у польові навчання.

За сприяння цих груп та організацій регулярно проводяться тренінги та різноманітні інформаційно-просвітницькі заходи для військових; а Розвідувальне управління Міністерства оборони США застосовує їхні напрацювання та політику НАТО щодо культурної спадщини в роботі з підтримки ухвалення рішень, зокрема для Глобальної коаліції проти ІДІЛ.

2.2.2. Правоохоронні міжнародні інституції

INTERPOL. Відповідно до свого мандату, спрямованого на допомогу країнам-членам у розслідуванні злочинів, Інтерпол розробив конкретні заходи з посилення інституційної спроможності національних правоохоронних органів щодо питань захисту культурних цінностей, особливо їх пошуку та повернення.

Бачення Інтерполу та його глобальна роль у підтримці країн-членів у боротьбі зі злочинами проти культурних цінностей неодноразово підкреслювалися у резолюції Ради Безпеки ООН (Резолюції 2199/2015 та 2347/2017), Генеральній Асамблеї ООН (Резолюція 73/130/2018), а також Конференції Сторін Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності (Резолюція COP/2020/L.10). Наприклад, за сприяння Інтерполу 2021 року у Монголії уряд ухвалив рішення щодо створення спеціального поліцейського підрозділу з боротьби з незаконним обігом культурних цінностей при Національному поліцейському агентстві⁷⁹.

Інтерпол відіграє важливу роль у сприянні поверненню культурних цінностей їхнім законним власникам, надаючи широкий спектр послуг та ресурсів своїм країнам-членам. До них належать такі.

1. Підтримка централізованої бази даних про викрадені культурні артефакти. База даних Інтерполу з викрадених творів мистецтва (SWAD)⁸⁰ — одна з найповніших у світі баз даних про викрадені предмети культурного значення. Вона містить інформацію про понад 75 000 викрадених творів мистецтва: картини, скульптури, археологічні артефакти та інші предмети культурного значення. Доступ до бази даних мають і національні правоохоронні органи будь-якої держави світу, і музеї, аукціонні будинки, університети, артдилери та окремі експерти й журналісти.

Наповнення бази відбувається завдяки інформації, яку надсилають самі держави, національні представництва Інтерполу, а також за індивідуальними зверненнями від міжнародних організацій-партнерів UNESCO, ICOM, ICCROM. До бази даних вносять лише повністю ідентифіковані об'єкти.

База є доволі ефективним механізмом відстеження та повернення культурних цінностей. Наприклад, у 2020 році за сприяння Інтерполу та національних правоохоронних органів було проведено дві масштабні міжнародні поліцейські та митні операції, спрямовані на боротьбу з торгівлею викраденими творами мистецтва та археологічними артефактами, які призвели до арешту 101 особи

79 Mongolia Advances to Prevent Crimes and Offenses against Cultural Property / UNESCO, 14 April 2023: <http://surl.li/rtcmb>

80 Stolen Works of Art Database / Interpol: <https://www.interpol.int/Crimes/Cultural-heritage-crime/Stolen-Works-of-Art-Database>

та повернення понад 19 000 предметів, серед яких золота маска доколумбової епохи, різьблений римський лев і тисячі старовинних монет⁸¹.

2. Створення червоних карток щодо викрадених культурних цінностей⁸².

Червоні картки Інтерполу є за своїм змістом своєрідними міжнародними повідомленнями з проханням про арешт або інформацію про місцезнаходження осіб, яких розшукує поліція за тяжкі злочини. Зокрема, Інтерпол може видавати червоні картки для осіб, підозрюваних у торгівлі викраденими культурними цінностями, що може допомогти притягнути їх до відповідальності та сприяти поверненню викрадених предметів.

3. Проведення навчання та підвищення інституційних спроможностей національних правоохоронних органів, налагодження співпраці між національними правоохоронними органами різних держав.

Інтерпол пропонує широкий спектр навчальних програм та ресурсів, щоб допомогти правоохоронним органам у всьому світі ефективно боротися зі злочинами, пов'язаними з культурними цінностями. Ці програми охоплюють такі теми, як ідентифікація та документування викрадених культурних об'єктів, проведення розслідувань і співпраця з міжнародними партнерами. Інтерпол також проводить інформаційно-просвітницьку кампанію, спрямовану й на громадськість, для підвищення шансів запобігання новим злочинам проти культурних цінностей.

Додатково Інтерпол також може сприяти встановленню ефективної співпраці між національними правоохоронними органами в усьому світі, адже фактично він є своєрідним центральним органом (платформою) для таких органів, задля обміну інформацією та координації розслідувань, пов'язаних зі злочинами щодо культурних цінностей. Ця співпраця важлива для відстеження викрадених об'єктів та притягнення злочинців до відповідальності.

Наприклад, у 2023 році поліція США заблокувала продаж на аукціоні колекції зі 100 старовинних монет, яка була викрадена з музею в Японії ще 2019 року. Органи правопорядку США змогли виявити й заблокувати продаж монет завдяки співпраці з поліцією Японії та базою даних викрадених творів мистецтва Інтерполу, а також заарештувати щонайменше 3 осіб за звинуваченням у викраденні та привласненні⁸³.

4. Співпраця з міжнародними організаціями.

Інтерпол також співпрацює з іншими міжнародними організаціями, такими як UNESCO, World Custom Organization, ICOM, ICCROM тощо — для боротьби зі злочинами, пов'язаними з культурними цінностями. Ця співпраця допомагає посилити глобальні зусилля щодо захисту культурної спадщини.

Наприклад, Інтерпол спільно з UNESCO розробив посібник для правоохоронних органів для запобігання й ефективного розслідування випадків незакон-

81 Police seize 19,000 stolen artefacts in international art trafficking crackdown / The Guardian, 7 May 2020: <https://www.theguardian.com/world/2020/may/07/stolen-artefacts-international-art-trafficking-crackdown>

82 How we fight cultural heritage crime / Interpol: <https://www.interpol.int/Crimes/Cultural-heritage-crime/How-we-fight-cultural-heritage-crime>

83 https://www.interpol.int/content/download/8553/file/UNESCO%20Toolkit%20to%20fight%20the%20illicit%20trafficking%20of%20cultural%20property_web....pdf

ного обігу культурних цінностей⁸⁴. А у 2025 році має відкритися віртуальний музей культурних цінностей, викрадених із музеїв, колекцій та археологічних розкопок у всьому світі, створений на основі бази даних Інтерполу та за сприяння UNESCO⁸⁵.

Таким чином, використання механізмів INTERPOL є важливим засобом повернення культурних цінностей, привласнених або пограбованих на тимчасово окупованих РФ територіях України.

2.3. Застосування засобів міжнародного правосуддя щодо захисту та повернення/реституції культурних цінностей

Наявний перелік міжнародних договорів щодо питань повернення/реституції культурних цінностей носить обмежений характер внаслідок відсутності узгодженої волі держав щодо цих питань та домінування національних інтересів та рішень, що ухвалюються на національному рівні. При цьому вони зазвичай користуються нормами національного права, інколи звертаючись до міжнародного, ухвалюють рішення на користь первісного власника, переважно держави суду. Наприклад, практика судів Сполучених Штатів або Великої Британії особливо багата на подібні справи, які можуть містити не лише цивільні, але й кримінальні аспекти.

Паралельно з цим існують особливі механізми на рівні окремих держав, які дозволяють структурам правоохорони та правопорядку просто звертатися до суду з проханням негайного вилучення культурних цінностей імовірно незаконного походження, та повернення до власників, держав, звідки їх було вивезено/викрадено.

Наприклад, згадані у попередньому розділі італійські карабінери мають право звернення до компетентного суду з проханням про судову конфіскацію цінностей, виявлених під час контролю, як таких, що були ввезені без необхідних сертифікатів. Після визначення за допомогою експертів та компетентних установ регіону походження артефактів, карабінери інформують про знахідку ймовірну державу походження, просить її підтвердити факт крадіжки або незаконного вивезення об'єктів і, якщо це так, звернутися по дипломатичних каналах із проханням про їх повернення. На підставі власне запиту карабінерів судовий орган дає дозвіл на повернення об'єктів власнику.

Але ситуація з італійськими карабінерами — це радше виняток, ніж загальне правило. Питання захисту культурних цінностей викликає величезний інтерес у суспільства. Певною мірою, питання культурної та історичної спадщини є чи не найважливішим на сьогодні. Однак попри такий запит, пов'язані з культурними цінностями судові спори, особливо міжнародного рівня, виникають не часто. Є припущення: така ситуація впливає з того, що суспільний інтерес, про який ідеться, здебільшого наявний у державі-власнику культурних цінностей, тобто у того, хто вимагає справедливості та реституції.

Проте, судові процеси щодо культурних цінностей відбувалися. Серед знакових справ варто виділити такі.

84 <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000384224>

85 <https://www.theguardian.com/world/2023/oct/06/unesco-planning-virtual-museum-of-stolen-cultural-artefacts>

1 **Справа щодо храму Преах Віхеар (Камбоджа проти Таїланду) 86, 15 червня 1962 року, Міжнародний суд ООН.**

Суть справи: у 1961 році Камбоджа звернулася до МС ООН за фактом окупації Таїландом частини її території навколо руїн храму Преах Віхеар, сакрального місця для камбоджійців, з проханням визнати територіальний суверенітет Камбоджі над храмом та вимогою до Таїланду вивести звідти його збройні сили, які дислокувалися там з 1954 року. За фактом розгляду справи, Суд виніс два рішення — у 1962 та 2013⁸⁷ роках відповідно. В обох рішеннях Суд визнав, що Таїланд дійсно незаконно зайняв територію навколо храму, а також постановив, що Таїланд зобов'язаний вивести свої збройні сили, розміщені там, і повернути Камбоджі всі цінності, вивезені з храму за весь період окупації з 1954 року⁸⁸.

Відповідно до рішення суду, у 1963 році Камбоджа офіційно стала власником храму. Тоді до святини прийшли політичні керівники та окремі паломники — близько 1000 людей, зокрема тодішній принц Сіанук, який здійснив своєрідний жест примирення. Він оголосив, що всі тайці зможуть вільно продовжувати відвідувати храм (навіть без віз), і що Таїланд може вільно зберігати будь-які цінності, які він, можливо, забрав із цього місця⁸⁹. Зазначимо, що рішення 1962 року встановило, що Камбоджі належить лише будівля (та руїни) храму, а шлях до храму — під територіальною юрисдикцією Таїланду, однак з 2015 року доступ до храму фактично можливий лише з боку Камбоджі та є обмеженим.

Паралельно між рішеннями 1962 року та 2013 року відбувався процес включення руїн храму до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. У липні 2007 року про такий намір оголосив Комітет всесвітньої спадщини на основі запиту Камбоджі. Таїланд заперечив таке рішення Комітету, пояснюючи свою позицію наявністю спірної території довкола храму — і ЮНЕСКО, зважаючи на протест, тимчасово відклала роботу щодо храму. А проте, і Таїланд, і Камбоджа погодилися, що храм має важливу цінність для історії та культури регіону й світу, і має бути внесеним до списку за запитом Камбоджі спільно з Таїландом. Однак під час підготовки номінаційного досьє виникли нові обставини, які критично впливали на позиції обох держав щодо храму, зокрема рішення МС ООН 1962 року (утім, храм було внесено до списку у 2008 році⁹⁰). Так, у 2011 році Таїланд розпочав військову операцію на територіях, де розташований храм, зокрема відбулися збройні сутички між тайськими та камбоджійськими військами, що призвело до поранень і загибелі з обох сторін⁹¹. Під час конфлікту відбулося артилерійське бомбардування цього району, в результаті якого, за спостереженнями Камбоджі, був частково пошкоджений храм⁹², це також підтвердила відряджена туди місія ЮНЕСКО⁹³. Загалом ситуація залишилася не вирішеною.

86 Temple of Preah Vihear (Cambodia v. Thailand) / ICJ: <https://www.icj-cij.org/case/45>

87 Request for Interpretation of the Judgment of 15 June 1962 in the Case concerning the Temple of Preah Vihear (Cambodia v. Thailand) (Cambodia v. Thailand), Judgment, I.C.J. Reports 2013: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/151/151-20131111-JUD-01-00-EN.pdf>

88 Case concerning the Temple of Preah Vihear (Cambodia v. Thailand), Merits, Judgment of 15 June 1962: I.C.J. Reports 1962: <http://surl.li/rtczf>

89 Peaceful Overture Held in Cambodia At Disputed Shrine; Reconciliation Invited / The New York Times, 8 January 1963: <https://www.nytimes.com/1963/01/08/archives/peaceful-overture-held-in-cambodia-at-disputed-shrine.html>

90 Temple of Preah Vihear / UNESCO: <https://whc.unesco.org/en/list/1224>

91 Thailand, Cambodia Border Fighting Breaks Out Amid Tensions / East Asia, 3 February 2011: <https://www.voanews.com/a/thailand-cambodia-clash-at-border-115266974/134501.html>

92 Heritage at Risk / ICOMOS: http://www.international.icomos.org/risk/world_report/2008-2010/H@R_2008-2010_final.pdf

93 UNESCO to send mission to Preah Vihear / UNESCO, 8 February 2011: <https://whc.unesco.org/en/news/708/>

Проте, на засіданні Комітету Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в 2011 році було остаточно вирішено визначити храм Преах Віхеар як пам'ятку Камбоджі. Таїланд висловив мовчазний протест щодо цього рішення. Своєю чергою Камбоджа додатково звернулася до Міжнародного суду ООН із проханням вивести таїландські збройні сили з території храму⁹⁴. 11 листопада 2013 року Міжнародний суд ООН постановив, що земля, прилегла до храму зі сходу і заходу (південна частина раніше була визнана камбоджійською, північна — тайською), належить Камбоджі, і що всі тайські сили безпеки, які все ще перебувають у цій зоні, мають покинути її.

2 Еритрея проти Ефіопії⁹⁵, 12 грудня 2000 року, арбітраж за сприяння Постійної палати третейського суду в Гаазі.

Суть справи: з 1961 до 1991 року Еритрея вела війну за незалежність проти Ефіопії, де паралельно тривала громадянська війна. Врешті конфлікт завершився в 1991 році, коли ефіопські повстанці перемогли, встановили тимчасовий уряд в Аддис-Абебі та ствердили мир з народом Еритреї (яка у 1993 році офіційно проголосила свою незалежність та приєдналася до ООН). Разом із тим з'явилися нові проблеми — Еритрея депортувала зі своєї території за різними даними близько 30 000 ефіопських родин, чим почала новий конфлікт з Ефіопією, який зокрема стосувався і питання визначення державних кордонів. Конфлікт тривав протягом 1998–2000 років — і завершився підписанням Алжирської мирної угоди 12 грудня 2000 року⁹⁶.

Алжирська угода передбачала створення спеціального арбітражу для двох сторін конфлікту за сприяння Постійної палати третейського суду в Гаазі, куди з позовом стосовно порушення міжнародного права могли звернутися як уряди обох держав, так і окремі фізичні та юридичні особи. Один із позовів зокрема стосувався прохання Еритреї на повернення 2500-річної Матарської стели (кам'яного обеліска), яка є об'єктом історичного та культурного значення для обох держав, до Еритреї. Зі слів очевидців, територія, де перебувала стела під час конфлікту, була контрольована ефіопськими збройними силами, і за деякими свідченнями саме вони підірвали та зруйнували стелу⁹⁷.

До арбітражу Еритрея також додала показання двох експертів, один із яких стверджував, що власне вибухівка військового типу призвела до руйнування стели. Натомість Ефіопія заперечувала таку експертизу, посилаючись на інтенсивність боїв у тому регіоні та близькість стели до військових казарм, які були атаковані силами Еритреї. Іншими словами, Ефіопія звинувачувала останню у недотриманні положень Звичаєвого МГП (оскільки жодна з держав на той момент не були учасницями Гаазької конвенції 1954 року).

Арбітраж визнав, що надані Еритреєю докази є достатніми для висновку, що Ефіопія несе відповідальність за незаконну шкоду, заподіяну стелі Матари у травні 2000 року. Щодо відшкодування арбітраж визначив так⁹⁸.

94 Request for Interpretation of the Judgement of 15 June 1962 in the case concerning the Temple of Preah Vihear (Cambodia v. Thailand) / ICJ Judgement, 11 November 2013:

<https://web.archive.org/web/20131111173337/http://www.icj-cij.org/docket/files/151/17704.pdf>

95 Eritrea-Ethiopia Claims Commission / Permanent Court of Arbitration: <https://pca-cpa.org/en/cases/71/>

96 Agreement between the Government of the State of Eritrea and the Government of the Federal Democratic Republic of Ethiopia, 12 December 2000: <https://pcacases.com/web/sendAttach/786>

97 Eritrea-Ethiopia Claims Commission - Partial Award: Central Front - Eritrea's Claims 2, 4, 6, 7, 8 & 22, 28 April 2004: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXVI/115-153.pdf

98 Final Award Eritrea's Damages Claims between The State of Eritrea and The Federal Democratic Republic of Ethiopia, 17 August 2009: <https://pcacases.com/web/sendAttach/766>

1. Прохання Еритреї щодо сатисфакції за заподіяну шкоду Матарській стелі — **не задоволено**.
2. Прохання Еритреї щодо фінансового відшкодування за заподіяну шкоду Матарській стелі — **задоволено**.

Арбітраж визначив компенсацію за такі дії Ефіопії з урахуванням вартості відновлення в розмірі 50 000 доларів США (хоча Еритрея просила про 8 мільйонів доларів США).

3 Прокурор проти Ахмада Аль-Факі Аль-Махді (ICC-01/12-01/15 of 27 September 2016)⁹⁹, 27 вересня 2016 року, Міжнародний кримінальний суд.

Суть справи: Аль-Махді був визнаний винним у навмисному руйнуванні та знищенні 10 будівель історичного та релігійного характеру в Тімбукту, Малі, в період з 30 червня по 11 липня 2012 року, коли недержавні збройні угруповання отримали контроль над Тімбукту, які засуджений підтримував. 9 з 10 будівель мали статус Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що підкреслює їхню цінність як культурної спадщини. Зокрема, суд визнав руйнування¹⁰⁰:

1. мавзолею Сіді Махамуда Бен Омара Мохамеда Аквіта,
2. мавзолею Шейха Мохамеда Махмуда Аль-Аравані,
3. мавзолею Шейха Сіді Мохтара Бен Сіді Мухаммеда Бен Шейха Алькабіра,
4. мавзолею Альфа Мойя,
5. мавзолею шейха Сіді Ахмеда Бен Амара Аррагаді,
6. мавзолею шейха Мухаммеда Ель Міккі,
7. мавзолею шейха Абдула Кассіма Аттуаті,
8. мавзолею Ахмеда Фулане,
9. мавзолею Бахабера Бабаді,
10. мечеті Сіді Яхія (пошкоджено двері).

Що ж до конкретних обставин злочину, то населення Тімбукту мало відповідні релігійні практики, які вони проводили в мавзолеях і мечетях, що були спільною спадщиною для громади. Засуджений підготував проповідь про необхідність руйнування мавзолеїв і визначив послідовність руйнування. Суд зазначив, що сам статус Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО свідчить про серйозність нападу, який зачепив не лише безпосередніх жертв злочинів — вірян і мешканців Тімбукту, а й усю малу й міжнародну спільноту.

Дії Аль-Махді були кваліфіковані як воєнний злочин відповідно до статті 8(2) (e)(iv) Римського статуту, а саме умисні напади на релігійні, освітні, мистецькі будівлі тощо та історичні пам'ятки, які не використовуються у військових цілях під час

⁹⁹ Situation in the Republic of Mali, The Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi / ICC, January 2022: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CaselInformationSheets/Al-MahdiEng.pdf>

¹⁰⁰ Ibid.

неміжнародного збройного конфлікту. Прокурор стверджував, що засудженому не було пред'явлено звинувачення у більш загальному злочині щодо цивільних об'єктів «Знищення або захоплення ворожого майна, якщо це не виправдано нагальною необхідністю конфлікту» на підставі статті 8(2)(e)(xii) Римського статуту. У цьому можна побачити схожість зі справою МТКЮ проти Павла Стругара щодо статусу *lex specialis* злочину проти культурних цінностей стосовно до загального злочину проти цивільних об'єктів. Суд підкреслив, що в умовах неміжнародного збройного конфлікту це єдиний злочин, спрямований саме на культурні цінності, а не на цивільні об'єкти.

Загалом, у своєму рішенні про відшкодування (Reparations Order)¹⁰¹ від 17 серпня 2017 року Суд визначив, що Аль-Махді несе відповідальність у розмірі 2,7 млн євро за індивідуальні та колективні витрати на відшкодування збитків громаді Тімбукту за умисні напади на релігійні та історичні будівлі в цьому місті. А проте, значну частину виплат відшкодування взяв на себе один із органів Суду — Цільовий фонд для потерпілих (Trust Fund for Victims).

Утім, рішення про відшкодування є доволі цікавим, зокрема через те, що Суд визнав у цій ситуації три категорії постраждалих — вірян та мешканців Тімбукту, населення всієї території Малі та міжнародне співтовариство. Примітно також, що сама ЮНЕСКО не подала жодної заяви про відшкодування, заявивши натомість, що головними жертвами стали місцеві громади, попри те, що зруйновані пам'ятки належали до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО¹⁰². Проте, всі постраждалі просили Суд про відшкодування у формі реставрації, підтримки в належному стані та захисту пам'яток.

Під час розгляду справи ЮНЕСКО разом із партнерами відбудували зруйновані мавзолеї Тімбукту власним коштом (витрачено понад 2,59 млн євро)¹⁰³, не вимагаючи нічого натомість. Цей момент також був обговорений під час винесення рішення про відшкодування. Однак тоді Суд визначив, що відновлювальні роботи, проведені третьою стороною в період між руйнуванням і виданням наказу про відшкодування, не змінюють обсягу первісно завданої шкоди і не пом'якшують провину Аль-Махді¹⁰⁴, і що той факт, що ЮНЕСКО не має наміру стягувати жодних відшкодувань, також не є суттєвим¹⁰⁵. Загалом Суд визначив такі форми відшкодування у цій справі.

1. *Щодо об'єктів культурної спадщини, зруйнованих у ході конфлікту*¹⁰⁶ — Суд вважає, що належною формою відшкодування є заходи, спрямовані на відновлення об'єктів, що охороняються, з ефективними заходами, які гарантуватимуть неповторення нападів, спрямованих проти них.

2. *Щодо сатисфакційних заходів*¹⁰⁷ — Суд вважає, що Аль-Махді на момент судового розгляду вже визнав свою провину та надав достатні вибачення за скоєну шкоду, попри заяви деяких експертів, які вважали, що у цій справі є потерпілі, які вважають вибачення пана Аль-Махді недостатніми. Чи приймати його вибачення, залежить від особистих обставин та вимог жертви.

101 Situation in the Republic of Mali in the case of the Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi, Case Information Sheet: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CaseInformationSheets/Al-MahdiEng.pdf>; Public Reparations Order, 17 August 2017: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/0902ebd1803eb94b.pdf>

102 Situation in the Republic of Mali in the case of the Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi UNESCO amicus curiae observations, 2 December 2016: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/0902ebd1803eb314.pdf>

103 Supra 101, п. 116.

104 Ibid., п. 67.

105 Ibid., п. 67.

106 Ibid., п. 60–67.

107 Ibid., п. 68–71.

Додатково Суд також доручив Секретаріату, як символічний захід для забезпечення доступу всіх потерпілих до вибачень пана Аль-Махді, виготовити уривок відеозапису вибачень пана Аль-Махді та розмістити його на сайті Суду разом із відповідною стенограмою, перекладеною на основні мови, якими розмовляють у Тімбукту.

3. *Щодо економічних втрат внаслідок руйнування мавзолеїв Тімбукту*¹⁰⁸ — Суд визнав, що злочин Аль-Махді вплинув не лише на окремих осіб, які жили на заробіток від обслуговування мавзолеїв, а й на загалом усю спільноту Тімбукту та населення Малі. Утім, Суд також дійшов висновку, що у такому разі найдоцільнішою формою відшкодування будуть індивідуальні відшкодування за завдані економічні збитки лише тим, чиї засоби до існування цілком залежали від пам'яток, адже як порівняти з іншими, то їхні втрати були значно гострішими та нищівними. Відшкодування для всієї спільноти буде покрито за рахунок інших інструментів та засобів.

4. *Щодо завданої моральної шкоди*¹⁰⁹ — Суд визнав призначити відшкодування за моральну шкоду: а) індивідуальну — душевний біль і страждання тих, могили чиїх предків були пошкоджені під час нападу, та б) колективну — за душевний біль/страждання і руйнування культури громади Тімбукту в цілому. Як спосіб відшкодування Суд визнав найбільш доцільним здійснювати індивідуальне відшкодування у вигляді компенсації, а колективне — через реабілітацію для подолання емоційного стресу. Суд також припустив можливість сатисфакційних заходів, як-от проведення символічних заходів вшанування пам'яті, церемоній прощення тощо.

Загалом Суд присудив Аль-Махді виплатити 97 тисяч євро за руйнування пам'яток Тімбукту, 2,12 мільйонів євро за спричинення економічних збитків населенню Малі та спільноти Тімбукту зокрема, та додатково 483 тисячі євро за спричинення моральної шкоди внаслідок руйнувань¹¹⁰.

108 Ibid., п. 72–83.

109 Ibid., п. 84–92.

110 Ibid., п. 118, 128, 133.

3

Досвід України з повернення/реституції культурних цінностей

Передусім варто зазначити, що процес пошуку і повернення культурних цінностей України є постійним. Водночас оцінювати його ефективність варто лише з урахуванням всіх обставин, зокрема внутрішньої та зовнішньої політики України.

Надалі ми розглянемо кейси за останні декілька років — для аналізу різних механізмів повернення культурних цінностей.

3.1. Застосування двосторонніх процедур задля повернення культурних цінностей України

Під час XII засідання Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених і незаконно переміщених під час і внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, що відбувалося у Києві 27–28 листопада 2019 року, німецька сторона повернула картину видатного українського живописця другої половини XIX – початку XX століття Сергія Івановича Васильківського «Етюд з будинком». Картина, вивезена з Харківського художнього музею в роки Другої світової війни, була виявлена наприкінці 2016 року. Тобто таке повернення стало можливим лише більш ніж за два роки. А йому передувала конструктивна співпраця України і Німеччини у рамках зазначеної Змішаної комісії. Фактично, картина перебувала поза межами України (у вивезенні) **понад 70 років**.

Щодо церемоніалу, то Посол з особливих доручень Федерального міністерства закордонних справ Німеччини Міхаель Янсен передав картину співголові Змішаної українсько-німецької комісії — першому заступнику Міністра культури України Світлані Фоменко.

Це важливий «знак доброї волі» Німеччини, адже фізичні повернення відбуваються дуже рідко, їм завжди передує довгий перемовний процес¹¹¹.

У цьому кейсі можна виділити три основні стадії.

1. Розшук культурних цінностей України.

Цілком зрозуміло, що це — інтерес та обов'язок України. Для цього мають бути відповідна інформація та уповноважені органи державної влади. Що ж до картини

111 Supra 24.

«Етюд з будинком», то, на жаль, її знайшли випадково. Картину продали в Берліні на аукціоні. Організатори аукціону сприйняли її за твір невідомого художника і продали, хоча були зобов'язані перевірити всі дані. Восени 2016 року вже покупець картини звернувся до правоохоронних органів Німеччини для встановлення її автентичності¹¹². За інвентарними номерами вдалося встановити її походження.

2. Перемовні процедури.

Для цього мають бути встановлені не лише дипломатичні зв'язки, а й створені відповідні дорадчі органи, які сприятимуть співпраці держав з питань повернення культурних цінностей. Очевидно, що до їхньої діяльності мають бути залучені відповідні фахівці. Діяльність Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених і незаконно переміщених під час і внаслідок Другої світової війни культурних цінностей є вдалим прикладом. Ми маємо розуміти, що у майбутньому цілком доречним може бути створення аналогічної комісії з Росією чи державою(-ами) — правонаступницею(-ями).

3. Повернення.

Держава, на території якої перебувають культурні цінності України, може вимагати виконання Україною певних процедур, необхідних відповідно до її національного законодавства, як-от підписання договорів чи звернення до суду на її території тощо. Водночас приклад із поверненням картини «Етюд з будинком» демонструє, що процедура може тягтися значний час (згадана тривала понад 2 роки). Але, як повідомили у Міністерстві культури України, серед усіх експонатів, **втрачених під час Другої світової війни, це перший, що його повернули на батьківщину**¹¹³.

Окремої уваги у цьому кейсі заслуговує той факт, що в роки Другої світової війни лише Харківський художній музей втратив майже 94 % своєї колекції. Нині в музеї збереглися документи на 50 тисяч втрачених експонатів¹¹⁴.

Ще один кейс (у 2022–2023 роках) цікавий короткими строками повернення культурних цінностей.

2 вересня 2022 року співробітники Митно-прикордонної служби США у міжнародному поштовому відділенні Міжнародного аеропорту імені Джона Кеннеді вилучили культурні цінності, які незаконно намагалися ввезти на територію США.

Серед викрадених цінностей були, зокрема: мечі-акінаки скіфської культури VI–V століть до н. е. (ареал поширення — лісостепова, степова частина України та Крим), крем'яна шліфована сокира III тисячоліття до н. е., що, за інформацією Інституту археології України, належить до культури кулястих амфор (ареал поширення — Північно-Західна Україна), половецькі шаблі часів давньоруської держави XI–XII століть та багато інших артефактів¹¹⁵. Мечі прибули з Росії, а кам'яне топорище — з

112 Німеччина повернула Україні картину Васильківського, вивезену під час Другої світової / УКРІНФОРМ, 20.12.2018: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2604873-nimeccina-povernula-ukraini-kartinu-vasilkivskogo-vivezenu-pid-cas-druogoj-svitovoi.html>

113 До Харкова повернули картину, втрачену під час Другої світової війни / Ольга Кириленко, Hromadske, 20.12.2018: <https://hromadske.ua/posts/do-harkova-povernuli-kartinu-vtrachenu-pid-chas-druogoj-svitovoyi-vijni>

114 Supra 112.

115 США повернули Україні скіфські мечі та половецьку шаблю, які росіяни вивезли з окупованих територій / Ярослав Герасименко, Hromadske, 11.03.2023: <https://hromadske.ua/posts/ssha-povernuli-ukrayini-skifski-mechi-ta-polovecki-shabli-yaki-rosiyani-vivezli-z-okupovanih-teritorij>

України¹¹⁶. Співробітники Митно-прикордонної служби США ідентифікували предмети як культурні цінності України.

І вже 10 березня 2023 року у Посольстві України в США відбулася офіційна церемонія передачі для повернення предметів культурної спадщини України.

У вересні 2023 року Президент України Володимир Зеленський під час робочого візиту до США взяв участь у церемонії повернення зазначених культурних цінностей, незаконно вивезених з тимчасово окупованих територій України¹¹⁷: у його присутності Міністр внутрішньої безпеки США Алехандро Майоркас і пані посол України у США Оксана Маркарова підписали відповідний сертифікат передачі¹¹⁸ культурних цінностей.

Питання транспортування теж було вирішено у доволі стислі строки і вже 20 жовтня 2023 року представники МКІП передали на тимчасове зберігання до Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» повернуті археологічні цінності з тимчасово окупованих Росією територій¹¹⁹.

У цьому кейсі не створювалося додаткових органів, а незаконне ввезення культурних цінностей було **попереджено** ще під час перетину кордону.

Короткий строк повернення культурних цінностей, що їх намагалися незаконно ввезти на територію США, можна пояснити також співпрацею українських дипломатів та політичною волею саме США. Адміністративні процедури були застосовані **винятково в межах, необхідних для ідентифікації та повернення** культурних цінностей України.

Цей кейс є одним із **перших прикладів повернення до України культурних цінностей, вивезених під час широкомасштабного вторгнення РФ** після 24 лютого 2022 року. Водночас треба розуміти, що США буде не єдиною державою, на територію якої намагатимуться незаконно ввезти культурні цінності України. Тому важливо вже тепер збирати відповідну інформацію щодо адміністративних вимог різних держав та встановлювати двосторонні відносини з метою не тільки виявлення таких культурних цінностей, а й мінімізації строків та витрат на їхнє повернення. Адже, зважаючи на масштаби вивезення окупантами культурних цінностей України, таких випадків у майбутньому має ставати дедалі більше.

3.2. «Акти доброї волі» як механізм повернення культурних цінностей України

Розглянемо кейс, коли культурні цінності повертаються в Україну виключно через добру волю людей, у власність яких вони потрапляють з плином часу.

116 США повернули Україні скіфські мечі та половецьку шаблю, які вивезли окупанти / Олена Барсукова Українська Правда: 12.03.2023: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/03/12/253302/>

117 Україна відстоюватиме в міжнародних судах повернення вкрадених рф культурних цінностей, – Ростислав Карандєєв / Міністерство культури та інформаційної політики: <https://mcip.gov.ua/news/ukrayina-vidstoyuvatyme-v-mizhnarodnyh-sudah-povernennya-vkradenykh-rf-kulturnykh-czinnostej-rostyslav-karandyeyev/>

118 США передали Україні артефакти, викрадені росіянами з тимчасово окупованих територій / Суспільне Новини, 22.09.2023: <https://suspilne.media/577871-ssa-peredali-ukraini-artefakti-vikradeni-rosianami-z-timcasovo-okupovanih-teritorij/>

119 Нацзаповідник «Києво-Печерська лавра» отримав на зберігання артефакти, викрадені з окупованих територій / Суспільне Новини, 20.10.2023: <https://suspilne.media/598417-naczapovidnik-kievo-pecerska-lavra-otrimav-na-zberiganna-artefakti-vikradeni-z-okupovanih-teritorij/>

2020 року в Україну повернули унікальну картину Михайла Паніна «Таємний виїзд Івана Грозного перед опричиною», вивезену з Дніпропетровського художнього музею під час нацистської окупації. Її передало Україні американське подружжя Трейсі, якому полотно дісталось у 1980-х роках разом із будинком, придбаним у самотнього літнього чоловіка¹²⁰.

У 2017 році подружжя Трейсі виставило картину для продажу на аукціоні «Potomack Company», який і встановив походження картини¹²¹. Після звернення до Дніпропетровського художнього музею відповідно до архівних записів було встановлено, що картину було «тимчасово вилучено» з музею 17 липня 1942 року¹²². З аукціону роботу Паніна вилучило ФБР¹²³.

Тобто ситуація схожа на ту, що була з картиною Сергія Васильківського «Етюд з будинком», але в цьому разі аукціон правильно ідентифікував культурну цінність України й повідомив про це, фактично, добросовісному утримувачу картини. Дізнавшись про походження картини, подружжя Трейсі вирішило вчинити справедливо, повернувши полотно власнику — Україні¹²⁴. Водночас процедурно власники відмовилися від прав на неї, а американська влада заявила, що якщо не надійде інших судових запитів (вимог), витвір мистецтва передадуть в посольство України у Вашингтоні¹²⁵. Так і сталося. У вересні 2018 року відбулася офіційна церемонія за участю посла України в США, керівника офісу ФБР, прокурора США в окрузі Колумбія, заступника помічника Державного секретаря США та дочки колишніх власників картини Дженні Тінгл¹²⁶.

Загалом можна сказати, що цей випадок — ілюстрація міжнародного визнання втрати Україною культурних цінностей під час Другої світової війни.

Це приклад того, як культурні цінності України можуть перебувати у приватних колекціях роками. Йдеться про особисте користування та приховування майна. Коли ж йдеться про незаконне вивезення культурних цінностей України з тимчасово окупованих територій, то цілком ймовірно, що Україні **доведеться співпрацювати з численними приватними аукціонами та онлайн-майданчиками з продажу**, оскільки масштаби вивезених тільки музейних предметів вже вражають своїми обсягами.

Важливо, щоб такі «оператори» артринків та старовини мали достатньо інформації про незаконно вивезені культурні цінності України та мали можливість звернутися до України для їхньої ідентифікації.

120 Мистецтво і війна. Як Третій Райх вивіз з України десятки тисяч картин — а зараз музеї борються за їх повернення / NV, 08.09.2019: <https://nv.ua/ukr/radio/inverythatplace/tretiy-reyh-ukrajina-i-vkradeni-kartini-novini-ukrajini-50040463.html>

121 Мінкульт відзвітував про повернення до України картини з Іваном Грозним / Букви: <https://bykvu.com/ua/bukvy/minkult-otchitalsja-o-vozvrashhenii-v-ukrainu-kartiny-s-ivanom-groznym/>

122 Supra 120.

123 США повернуть Україні картину з Іваном Грозним, викрадену в 1941 році / LB.ua, 02.01.2019: https://lb.ua/culture/2019/01/02/416297_ssha_vernut_ukraine_kartinu_ivanom.html

124 Повернення вкрадених експонатів: скіфські мечі вже везуть в Україну / Korrespondent.net, 16.03.2023: <https://ua.korrespondent.net/articles/4572138-povernennia-vkradenykh-eksponativ-skifski-mechi-vzhe-vezut-v-ukrainu>

125 В Україну повернули викрадену в часи Другої світової війни картину / Zaxid.net, 01.01.2020: https://zaxid.net/v_ukrayinu_povernuli_vikradenu_v_rocki_drugoyi_svitovoyi_viyni_kartinu_n1495557

126 Мінкульт похвалився поверненням Україні викраденої картини з Іваном Грозним / LB.ua, 01.01.2020: https://lb.ua/culture/2020/01/01/446279_minkult_pohvastalsya_vozvrashcheniem.html

3.3. Повернення культурних цінностей України на основі судових рішень

Прикладом судового рішення щодо повернення культурних цінностей в Україну є загальновідомий кейс із так званим «Скіфським золотом».

Передусім необхідно зазначити, що «Скіфське золото» — це поширена у ЗМІ назва, що є не зовсім коректною, адже далеко не всі експонати колекції пов'язані зі скіфами, і не все є золотим: значна частина колекції — це бронзові, керамічні й навіть дерев'яні вироби¹²⁷. Виставка мала назву «Крим. Золотий острів у Чорному морі».

Варто зазначити, що спочатку до колекції входило ще додатково 19 експонатів з Музею історичних коштовностей України (музей розташований на території Києво-Печерської лаври), тобто вона включала 584 експонати (**більше двох тисяч предметів**) вартістю понад мільйон євро.

Із 3 липня 2013 року до 19 січня 2014 року у Рейнському крайовому музеї Бонна (Німеччина) у межах міжнародної культурної співпраці проходила виставка, на якій була представлена колекція з 584 експонатів.

У лютому 2014 року експонати перевезли в Амстердам. **З 6 лютого до 28 травня 2014 року** вони мали експонуватися у Археологічному музеї Алларда Пірсона Амстердамського університету.

У цьому кейсі важливою є оцінка дій української влади після тимчасової окупації Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та міста Севастополь, а саме — **з 20 лютого 2014 року**.

Одразу треба зазначити, що вказаний термін виставки давав можливість зробити «попереджувальні» кроки. Так, наприкінці **березня 2014 року** МЗС звернулося до посольства Нідерландів з офіційною нотою щодо повернення виставки в Україну, тобто було застосовано дипломатичні процедури.

Щодо повернення 19 експонатів з Музею історичних коштовностей України питань не виникало. Водночас щодо 565 музейних предметів (2111 одиниць) з Кримської республіканської установи «Бахчисарайський історико-культурний заповідник»; Кримської республіканської установи «Керченський історико-культурний заповідник»; із Кримської республіканської установи «Центральний музей Тавриди»; із Національного заповідника «Херсонес Таврійський» представники так званих кримських музеїв заявили про необхідність повернення культурних цінностей саме до них. В основу їхньої аргументації було покладено договірні відносини щодо експонування культурних цінностей, і що предмети мають бути повернуті у місце, звідки їх було тимчасово вивезено.

Надалі, відповідно до Положення про Міністерство культури України, затвердженого Указом Президента України від 06.04.2011 року № 388; статті 15-2 Закону України «Про музеї та музейну справу»; постанови Кабінету Міністрів України від 02.02.2000 року № 209 «Про затвердження переліку музеїв, у яких зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю та належать до державної частини Музейного фонду України»; пункту 41-1 Положення про Музейний фонд України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20.07.2000

¹²⁷ «Скіфське золото» має повернутись в Україну. Рішення апеляції в Амстердамі / BBC News Україна, 26.10.2021: <http://surl.li/rtldij>

року № 11, було видано Наказ Міністерства культури України від **13.05.2014** № 292 «Про передачу музейних предметів до Національного музею історії України»¹²⁸.

Вищезазначене ілюструє, що Україна **на момент початку тимчасової окупації її території мала достатнє законодавче регулювання**, щоб забезпечити повернення культурних цінностей за тих обставин.

Зазначеним Наказом було підкреслено, що предмети з музеїв АРК **є державною власністю України та належать до державної частини Музейного фонду України**. Тобто Україна як суверенна держава має право визначати зберігача, що й було зроблено, а саме — їх передали на постійне зберігання Національному музею історії України. Окремі музеї не є і не можуть бути власниками цінностей з державної частини Музейного фонду України.

За обставин, що склалися, природно, що Археологічний музей Алларда Пірсона хотів убезпечитися від позовів та вирішити питання щодо повернення культурних цінностей. У серпні 2014 року музей оприлюднив офіційну позицію, заявивши, що не може прийняти вимоги щодо повернення експонатів ні від «представників кримських музеїв», ні від України.

Восени 2014 року 19 експонатів з Музею історичних коштовностей України було повернуто, а інші перемістили до запасників на зберігання. Тобто дипломатичні процедури протокольного листування між Україною та Нідерландами не допомогли.

За позовом «представників чотирьох кримських музеїв» у **січні 2015 року** в Окружному суді Амстердаму розпочався судовий процес щодо повернення культурних цінностей на територію АРК. Тоді ж як третя сторона до справи приєдналася Україна, вимагаючи повернути експозицію до Києва¹²⁹. Тобто було застосовано **«національну судову процедуру»**.

Варто зазначити, що саме вона тривала 9 років.

14 грудня 2016 року Окружний суд Амстердама ухвалив рішення про те, що експонати кримських музеїв мають бути повернуті в Україну. Рішення було ухвалене на підставі положень Конвенції ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1970 року, згідно з якою художні цінності мають бути повернуті суверенній державі, що надала їх для тимчасової експозиції.

28 березня 2017 року Апеляційний суд Амстердама отримав від «представників кримських музеїв» апеляцію на це рішення суду. 28 жовтня 2020 року Апеляційний суд в Амстердамі задовольнив клопотання України про відведення судді через підтвердження його зв'язку з адвокатами кримських музеїв, що може свідчити про його упередженість¹³⁰.

26 жовтня 2021 року Апеляційний суд Амстердама ухвалив рішення на користь України¹³¹, але вже 26 січня 2022 року було отримано касаційну скаргу.

128 Наказ Міністерства культури України «Про передачу музейних предметів до Національного музею історії України» від 13.05.2014: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0292734-14#Text>

129 Supra 127.

130 Скіфське золото повертається в Україну / Міністерство культури та інформаційної політики України, 26.10.2021: <https://www.kmu.gov.ua/news/skifske-zoloto-povertayetsya-v-ukrayinu>

131 Allard Pierson Museum moet Krimschatten afgeven aan de staat Oekraïne: <http://surl.li/rtدون>

9 червня 2023 року було оприлюднено рішення Верховного суду Нідерландів (у місті Гаага) у справі про повернення культурних цінностей Україні в рамках касаційного провадження.

Певний час тривало вирішення питання сплати коштів за довге зберігання культурних цінностей України у Нідерландах. Це питання було вирішено домовленістю на рівні держав: не стягати витрат за зберігання музейних експонатів¹³².

27 листопада 2023 року культурні цінності повернулися до України¹³³.

Цей кейс демонструє, **що «судова» процедура повернення культурних цінностей в Україну може тривати роками та вимагати значних зусиль** юристів, представників влади (зокрема, МЗС, МКІП, Мін'юст) та міжнародної співпраці. Фактично, проходження всіх судових інстанцій відбувалося з січня 2015 року до червня 2023 року, але й цьому передували етапи перемовин, зустрічей, міждержавної комунікації.

Цей кейс можна використовувати для аналізу як із погляду застосування всіх можливих процедур, так і з погляду аргументів сторін.

Так, Україна посилалася на належність культурних цінностей державі, на власне законодавство, зокрема на дозвіл на тимчасове вивезення, наданий саме Україною, а також на міжнародне право, зокрема Конвенції ЮНЕСКО.

Позиція «представників кримських музеїв» ґрунтувалася передусім на договорі про організацію виставки, що експонати мають повернутися саме до цих музеїв¹³⁴. Загалом можна сказати про намагання презентувати ситуацію як бюрократичне непорозуміння між окремими музеями, а не про державні культурні цінності України. Заявлялося навіть про усталену світову практику щодо переваги прав конкретних музеїв над державними. Інші аргументи мали більш емоційні забарвлення, як-от: що археологічні цінності мають зберігатися саме на півострові — у тій місцевості, де їх викопали; йшлося також про зневагу до культурної спадщини народів Криму; аргументувалося подвійними стандартами та скаргами щодо позбавлення кримчан права бачити свою спадщину.

Також цей кейс є безперечною ілюстрацією також того, наскільки важливо поширювати інформацію, комунікувати з партнерами та тримати в курсі широке коло заінтересованих осіб.

Загалом за результатами аналізу вказаних кейсів можна зазначити, що **Україна зверталася та співпрацювала з такими органами та установами**: Змішана українсько-німецька комісія з питань повернення та реституції втрачених і незаконно переміщених під час і внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, Митно-прикордонна служба США, Міністерство внутрішньої безпеки США, Федеральне бюро розслідувань США, аукціон “Potomack Company”; що ж до судових інстанцій, то варто зазначити розгляди Окружного суду Амстердама, Апеляційного суду Амстердама та Верховного суду Нідерландів.

132 Музей у Нідерландах скасував борги за зберігання «скіфського золота», українські артефакти скоро будуть вдома / Міністерство культури та інформаційної політики, 22.11.2023: <https://mcp.gov.ua/news/muzej-u-niderlandah-skasuvav-borgy-za-zberigannya-skifskogo-zolota-ukrayinski-artefakty-skoro-budut-vdoma/>

133 «Скіфське золото» повернулося до України з Нідерландів через 10 років / Суспільне Новини, 27.11.2023: <https://suspilne.media/culture/626191-skifske-zoloto-povernulosa-do-ukraini-z-niderlandiv-cerez-10-rokiv/>

134 Supra 127.

Висновки

- 1.** Агресія РФ проти України створила значні загрози для культурної спадщини України щодо забезпечення захисту та створення передумов для повернення та реституції.
- 2.** Розвиток спроможностей України щодо захисту та реституції культурних цінностей передбачає використання міжнародно-правових інструментів та механізмів у межах ЮНЕСКО, Інтерполу, Європолу, двосторонньої співпраці між державами.
- 3.** Задля повернення/реституції культурних цінностей Україна у майбутньому може використовувати всі наявні мирні засоби вирішення міжнародних спорів, включно з перемовинами, посередництвом, добрими послугами іноземних держав, міжнародних урядових і неурядових організацій.
- 4.** Наразі загальним підходом є включення положень про захист культурних цінностей під час військових дій до політик, посібників, інструкцій, як на рівні НАТО, так і на національному рівні зі створенням окремих підрозділів і посад (Італія, Велика Британія, Нідерланди, Сполучені Штати Америки).
- 5.** Важливе значення має посилення співпраці з Інтерполом щодо повернення культурних цінностей через наповнення централізованої бази даних інформацією про викрадені культурні артефакти в Україні, а також створення червоних карток щодо викрадених культурних цінностей. Окремим напрямом співпраці України з Інтерполом повинен бути освітній — завдяки проведенню навчання та підвищення інституційних спроможностей національних правоохоронних органів, що створить передумови для налагодження співпраці між українськими правоохоронними органами та правоохоронними органами іноземних держав.
- 6.** Ретельне документування та розслідування можливих воєнних злочинів проти культурних цінностей на національному рівні відповідно територіальної та універсальної юрисдикції є важливим компонентом системи захисту культурних цінностей, попередження обігу викрадених культурних цінностей та застосування механізмів реституції.
- 7.** Україна використовує такі механізми повернення/реституції культурних цінностей: застосування двосторонніх процедур задля повернення культурних цінностей (спочатку відбувається розшук культурних цінностей, потім перемовні процедури та саме повернення); через «акти доброї волі» іноземних держав; на основі судових рішень.

Рекомендації

Культурні цінності відіграють ключову роль у збереженні культурної спадщини й ідентичності, а також у стимулюванні освіти, науки, економічного та соціального розвитку будь-якої держави. Зміна системи захисту та збереження цих цінностей, а також встановлення ефективних механізмів реституції є не лише моральним обов'язком, а й важливою інвестицією в майбутнє. Наслідки агресії РФ проти України для культурної спадщини України призвели до потреби вдосконалити наявні національні механізми захисту та збереження культурних цінностей.

1. Гармонізувати норми національного права, зокрема кримінального, відповідно до положень міжнародного права щодо питань захисту та реституції культурних цінностей, згоду на обов'язковість яких надала Україна, зокрема: Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року та додаткових протоколів до неї від 1954 і 1999 років, Конвенції ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 1970 року, Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини 2003 року, Рамкової конвенції Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства 2005 року.

Зробити це зокрема через приведення понятійного апарату, який використовується у національній правовій системі України, у відповідність до норм міжнародного права:

- a чітке обґрунтування та визначення понять «культурні цінності», «культурна спадщина», «об'єкт культурної спадщини» і в основних НПА (Закон України «Про культуру», Закон України «Про охорону культурної спадщини» й інших), і в окремих статтях Кримінального кодексу України (ст. 298, ст. 438);
- b чітке обґрунтування та закріплення понять «відшкодування», «реституція», «компенсація», «сатисфакція».

2. Створення державної стратегії щодо повернення культурних цінностей, з урахуванням іноземного досвіду.
3. Створення окремого органу (відомства) з функцією контролю за реалізацією політики у сфері охорони культурної спадщини. Орган має підпорядковуватись безпосередньо Кабінету Міністрів України та виконувати наглядові функції за реалізацією державної політики у сфері культурної спадщини, зокрема її захисту та збереження, таким чином щоб розмежувати повноваження з формування політики із питань охорони культурної спадщини (функція закріплена за Міністерством культури та інформаційної політики) і контролем за її виконанням.
4. Створення спеціалізованої окремої інституції, діяльність якої спрямовувалася б на захист культурної спадщини України та на подолання наслідків ведення бойових дій щодо культурних цінностей, а також на обрахунок необхідних репарацій, супровід процедур пошуку та повернення культурних цінностей тощо.

5. Створення у структурі Міністерства оборони України, зокрема у структурі Збройних Сил України, або/та у структурі воєнізованих підрозділів Міністерства внутрішніх справ України окремої спеціальної посади чи підрозділу, метою якого буде забезпечення поваги до культурних цінностей серед військовослужбовців та співробітництво з цивільними органами влади, відповідальними за їхню охорону.
6. Посилення інституційної спроможності органів правопорядку України для цілей розшуку, ідентифікації та фіксації порушень щодо об'єктів культурної спадщини України, зокрема:
 - a створення окремої посади чи підрозділу у структурі органів правопорядку України з питань захисту та збереження об'єктів культурної спадщини України;
 - b проведення на постійній основі відповідних навчань та тренінгів для представників органів правопорядку щодо питань захисту та збереження об'єктів культурної спадщини;
 - c встановлення співпраці між органами правопорядку та відповідними українськими науковими та культурними установами для захисту та збереження об'єктів культурної спадщини;
 - d підтримку постійної комунікації та обмін досвідом з відповідними підрозділами органів правопорядку інших держав (Італія, Кіпр, Греція, Велика Британія, США) та міжнародних інституцій (Interpol, Europol), які мають повноваження у сфері захисту та збереження об'єктів культурної спадщини.
7. Посилення інституційної спроможності держави щодо контролю за зберіганням та обігом культурних цінностей України, зокрема через відповідні заклади, що зберігають культурні цінності на постійній основі (музеї, галереї, архіви, бібліотеки, заповідники, наукові інститути тощо), через створення цифрового реєстру рухомих культурних цінностей України.
8. Створення окремого державного реєстру об'єктів культурної спадщини, які були пошкоджені, знищені або викрадені під час збройного конфлікту.
9. Створення чіткої, прозорої та послідовної процедури відшкодування культурних цінностей. Процедура має визначати такі параметри:
 - a визначення чітких критеріїв обставин, які свідчитимуть про протиправне переміщення рухомих культурних цінностей;
 - b створення прозорого механізму подання заяв щодо відшкодування/повернення культурних цінностей, визначення осіб із правом подачі такої заяви, чіткий перелік документів та доказів, що свідчать про протиправне переміщення конкретних культурних цінностей;
 - c встановлення справедливого та неупередженого процесу розгляду: визначення відповідальних за розгляд поданих заяв та відповідального за ухвалення остаточного рішення про відшкодування. Це має бути віднесено до повноважень відповідного контролюючого органу у сфері культурної спадщини, або спеціально створеної тимчасової комісії, до якої мають увійти представники як правоохоронних органів, так і науково-дослідних інституцій;
 - d створення чіткого механізму повернення: обставини організації процесу повернення культурної цінності, визначення відповідального за витрати у процесі повернення.

«Україна. П'ята ранку»

Коаліція правозахисних організацій, які збирають докази та документують військові злочини і злочини проти людяності, вчинені в ході російської збройної агресії в Україні

